

Baktrian

Elmi və mədəni bilikləri yayan dövrü nəşr

2025 Payız Kəz Kүз Kүз Kүзь Kөз Kүc Sonbahar Güyz Kuz Kөркүнне Kүһүн كۆز

A periodical disseminating scientific and cultural knowledge

傳播科學文化知識的期刊

Una publicación periódica que difunde conocimientos científicos y culturales

Baktrian

2025-çi il. 23 sentjabr – 21 dekabr
2025-ci il. 23 sentyabr – 21 dekabr
2025-ci il. 23 sentâbr – 21 dekabr
2025-ci il. 23 Eylül – 21 Aralık
2025-nji ýyl 23-nji sentýabr - 21-nji dekabr
2025. 23 sentyabrdan 21 dekabrgacha

2025. 23-سېنتەبىر - 21-دېكابىر

2025. 23 сентябрзән 21 декабргә тиклем
2025. 23 қыркүйектен 21 желтоқсанға дейін
2025. 23-сентябрдан 21-декабрга чейин
2025. 23 сентябрьдән 21 декабрьгә кадәр
2025. Сентябрь 23-тен декабрь 21-ге чедир
2025. Сентябрьрән 23-мәшә – декабрән 21-мәшә
2025-ци ил. 23 сэтінньи – 21 ахсынньи

•
• *Нас много!*... 3

Я – Арвана.

Bilik karvanı batıya gec çatar 4-15

Gülara Yenisey.

Batı kaynaklarında türk tarihine önyargılı yaklaşım. Leslie Lipson'un uygarlıklar tezinde yer almayan türk uygarlığı

Theory and practice: 16-21

Voke Briat.

Tək dəvədən karvan olmaz!

Şəmsiyyə Tahirbəyova.

Yuxudan da pay olarmış...

Asaf Askarov.

Advance Medical Decision-Making: Conceptual Model and Practical Application

Yeşil dünya: 22-31

Firengiz Asgar kızı Rüstemova.

Xalq təbabətinin izi ilə: Ağcaqayın, Dazıotu, Ənginar, Ərküdə.

Dəvə adı Moskvaya çatdı: 32-33

Нарышкин. Naryshkinskaya-Gasse.

III Beynəlxalq Sistemoloji Konqresə doğru34-37

Cəfərova Ülviyyə Qəmbər qızı.

**İnsan həyatında teoloji, endoekoloji və futuroloji ölçülərin
tədqiqi**

III Beynəlxalq Sistemoloji Konqresə dəvət məktubu

Açılmamış səhifələr:38-41

Cəməl Şütürlü. Sistemologiya barədə açıq söhbət

Ruhun şad olsun Hüseyn bəy Cavad!

Akademik Hüseyn Cavadın xatirəsinə İlahiyyat Həftəsinin elanı

Энергетические альтернативы: 42-49

Курбанов Назим Али оглы, Курбанов Элнур Назим оглы.

**Развитие мировой электроэнергетики зашло в тупик. Где
выход?**

Техносфера 50-61

Алиев Гашим Мамед Джафар оглы, Алиев Эльнур
Гашимович

**Эколого-экономические проблемы техносферной
безопасности**

Behman Arfaei 62

Camelus baktrianus

Авторы. Müəlliflər. Yazarlar: 63

Who is who?

Yeni görüşə qədər son səhifə

Я – Арвана

Я тоже *Camelus bactrianus*, но не тымень – самец, с которым читатель познакомился в прошлом выпуске издания “Baktrian” (Yay 2025), а бура – самка бактриана. Да, и буру на обороти водят. Я очень дорого стою. Настолько, что картёжники даже назвали моим именем карточную игру, в которую играют под очень большие деньги.

Но главная моя цена в другом. Я – красавица, меня любят и мною гордятся все тюрки. Каждый по-своему, туркмены, например, назвали моим именем местную породу верблюдов. Я – лучший подарок самому дорогому гостю, меня дарят брату, одев в красивейшие наряды, надев на мою шею красочную обороть. Я – один из символов тюркского единства. Мой ареал – вся тюркская земля.

В обществе широко распространено мнение, что тюрки отстают от других в развитии науки, поэтому должны последовать за другими и догнать их. Но вопрос надо ставить иначе: никому не подражая, не конкурируя ни с кем мы сами должны подняться до такого уровня, чтобы другие стремились конкурировать с нами. В этом цель периодического издания “Baktrian”.

Arvana Şütürlü

Gülara Yenisey¹

Batı kaynaklarında türk tarihine önyargılı yaklaşım Leslie Lipson'un uygarlıklar tezinde yer almayan türk uygarlığı

Açıklama:

Leslie Lipson, "Uygarlıkların Ahlaki Bunalımları" kitabını, Tarih bilimine daha değerli, dünya tarihine daha derinlemesine analizlerle katkı sağlamış olurdu. Bu yazıda, Lipson'un anlattığı Çin, Hint, Yunan, Pers uygarlıklarının bilimsel, dinsel, sanatsal temelini oluşturmuş Türk kaynaklarına kısaca değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Uygarlıklar; eski Türk uygarlıkları; Medler; İskitler; Hunlar.*

Abstract:

Leslie Lipson's book, "The Moral Crisis of Civilizations," would have made a more valuable contribution to the science of history and a more in-depth analysis of world history. This article briefly touches upon the Turkish sources that formed the scientific, religious, and artistic foundations of the Chinese, Indian, Greek, and Persian civilizations Lipson describes.

Keywords: *Civilizations; ancient Turkish civilizations; Medes; Scythians; Huns.*

Giriş

ABD'li Siyasal Bilgiler Profesörü Leslie Lipson "Uygarlığın Ahlaki Bunalımları: Manevi Bir Erime mi? Yoksa İlerleme mi?" başlıklı kitabı on yıllık çalışmaların bir sonucu olarak yazılmış güzel bir eser. Eserde dikkatimizi çeken bir husus, yola çıktığı araştırma konusunu genel bir betimlemenin ardından özel konularla açıklamaya çalışan yazarın, farklı dönemlerde farklı uygarlıkların gelişim süreçlerini sorgulayarak anlatırken, bunca bilgisi ve 10 yıllık araştırmaları boyunca elde ettiği verilerde Türk uygarlığının izlerine hiç rastlamamış olması ve farklı uygarlıkları anlattığı bölümlerde apaçık ortada Türk tarihi, kültürü ile ilgili bolca bilgi var olmasına karşın sessizce geçiştirmesi, zaman zaman da aşağılayıcı cümlelerle "istilacı göçebeler" vb. betimlemelerle Türk toplumlarını hor görmesidir.

Lipson, kitabın ilk sayfalarında kendisini bir hümanist ve usçu olarak addederek, insan uygarlığının yeni binyılın başında tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar tehlikeli bir durumla karşı karşıya olduğunu ya hep birlikte yok olmak ya da hep birlikte daha iyiye doğru gelişmek arasında bir seçim yapmak zorunda olduğunu belirtiyor. Eserinin dayanak noktalarını: uygarlık, değerler ve ahlak sistemi olarak tanımlayan Lipson, Batı veya çağdaş uygarlığı bir teknoloji uygarlığı şeklinde

¹Dr. Gülara Yenisey, Kırklareli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

betimleyerek, bir yandan insanın yaşam kalitesini yükseltebilen bilgi, donanımına sahip olmanın “artan beklentiler devrimini” hızlandırdığını, öte yandan Asya, Afrika ve Latin Amerika’daki mahrumiyet bölgelerinde yaşayan dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun bu eşitsizliğe özellikle diğerlerinin nelere sahip olduklarını günümüz medyasından izlerken, sonsuza dek boyun eğmeyeceklerini, dünyamızda daha hakça bir paylaşım isteginin artacağını ve zamanla karşı konulamaz olacağını öne sürüyor. Lipson, takdir edilmesi gereken bir açılım yaparak, Rousseau’nun 18. Yüzyılda Dijon Akademisi için yaptığı bir denemede o dönemin sanat ve biliminin yeniden yapılanmasının ahlaki gelişmeye bir katkısı olup olmadığını araştırmasına benzer şekilde, kendisinin bugün insanlığın ahlaki gelişimini, uygarlığın izlediği yol içerisinde keşfetmeye, ne zaman ve nerede ilerleme ya da gerileme gösterdiğini araştırmaya çalıştığını vurguluyor. Leslie Lipson, dünyamızı ve insanlığı yok oluştan kurtarmanın tek yolunun idealizmle mümkün olacağına inandığını şu cümlesi ile ifade ediyor: “Hep beraber – devletler, özel kuruluşlar, bireyler, - bize hayat veren yerküreyi yavaş yavaş yok ediyoruz. Böyle olunca da –paradoks gibi gelse bile- aksi durumda ütöpik veya düşsel görünecek bir şey, acilen karşılanması gereken bir ihtiyaç durumuna geliyor. “Her zamanki baş ağrısı” artık gerçekçi bir formül değildir. Yarın dünyanın var olmasını istiyorsak, bugünün idealizmi, yarının gerçeği olmalıdır.”²

Kitap, eski çağlardan günümüze İnsanlığın Uygarlık serüveninden bahsediyor, bulunduğumuz noktada çağdaş veya Lipson’un deyiimiyle teknoloji uygarlığının girdiği çıkmazı aşmanın yollarını eski uygarlıkların umut veren bazı motiflerini vurgulayarak açıklamaya çalışıyor.

Lipson, kitabında Çin, Hint, Batı ve İslam olmak üzere dört uygarlıktan bahsetmektedir. Kitabın ilk bölümünde öncelikle Çin ve Hint uygarlıkları ele alınmıştır. Yazarın çalışmasının ana dayanağı olan daha iyi ahlaki

² Leslie Lipson. **Uygarlığın Ahlaki Bunalımları. Manevi Bir Erime mi? Yoksa İlerleme mi?** (İstanbul: Kültür Yayınları, 2000), 32.

31 01 - 22.09

秋分の日

Уртун Тойы

01 - 23.09

国际手语日

Кыргыз
Республикасынын
Мамлекеттик тил
күнү

02 - 24.09

Бeynəlxalq sərvan
günü

05 - 27.09

Türkmenistanyň
garaşsyzlyk günü

World Tourism Day

Día Internacional del
Conejo

08 - 30.09

09 - 01.10

Beynəlxalq musiqi
günü

sistem arayışına ters düşecek bir biçimde Tan hanedanlığı dönemi örneğinde olduğu gibi Chouların Türk olduğunu ve çok gelişmiş ahlaki sistemleri olduğunu Çinli kaynaklar yazdığı halde her nedense bu bilgileri görmezden gelmesi ve onları “kuzeyli istilacılar”, “davetsiz misafirler” olarak tanımlayarak konuyu geçiştirmesidir.³ Oysa farklı tarihçilerin bu konuda çok sayıda çalışması ve eski Türk izlerini ortaya koyan ciddi bulguları vardır. İngiliz tarihçi M.Chaplichka, Türk tarihinin başlangıç noktası olarak Çin’de ilk efsanevi imparatorların görüldüğü tarih olarak, M.Ö. 2356-2200 yıllarından başlatmaktadır. Eski Türklerin eski Hunlardan (M.Ö. 1. binyılın ilk yarısı ve M.S. 1. binyılın başları), eski Hunların ise Çinli kaynaklarda adı geçen ve Türk dilli (Kafkasoid-Avrupalı) göçerler olarak bilinen eski “Jun”lardan geldiği bilinmektedir. Bu noktada özellikle belirtmemiz gereken, Türklerin kökenini ilgilendiren çok önemli husus, söz konusu Junların yabancılar olmayıp, eski bir yerel Kafkasoid-Avrupalı etnik temelinde ortaya çıktıklarının altını çizmemiz gerekir. Ünlü Sovyet antropolog V.P.Alekseyev’in:” Kafkasoid Avrupalıların Orta Asya’ya nüfuz etme çağı muhtemelen Eneolitik Çağ’a geri itilebilir ve menzilleri İç Moğolistan’a kadar uzanabilir” sözleri bu savı desteklemektedir.⁴ Eski Türk evren anlayışının Chou’lar (MÖ. 1050-247) döneminde başladığı kabul edilmektedir. Chou devletinin Türkçe konuşan boylar ile sonraları Çinli adını alacak boylar tarafından kurulmuş, yönetiminin Türklerde olduğunu tahmin edilmektedir.⁵ Ayhan Bıçak, Choular konusunda yapılan haksızlıklara, Türk izlerini görmezden gelerek maddi, manevi bütün ilerlemeleri Çinlilere mal edildiğine dikkat çekerek düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

”MÖ. 3 yüzyılda Chou devleti yıkılınca, Çin adını verecek olan Ch’in hanedanı (MÖ. 221) ortaya çıkmış,

³ Leslie Lipson. – *aynı kaynak*, 45, 125, 138.

⁴ Жумажан Байжумин. **Туран. Взгляд на историю человеческого общества.** (Алматы: Арыс, 2012), 51. Wolfram Eberhard. **Çin Tarihi.** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1987), 33.

Türkler de Hun adı altında yeni bir devlet oluşturmuşlardır. Çin ile Türk evren tasavvurları arasındaki benzerlikler, bu ortak geçmişten gelmektedir. Yaklaşık MÖ. 1000 ile MS. 1000 yılları arasında, Çinlilerle Türkler arasında savaş, ticaret, evlilikler ve komşuluk ilişkileri nedeniyle kültür alışverişleri de yoğun olmuş ve bu ilişkiler ortak değerler ve kurumlar arasındaki benzerlikleri artırmıştır. Tanrı, gök, dünya gibi evren tasavvurunun temel unsurlarındaki benzerlikler, Choular döneminde başlayan ve yaklaşık bin yıl süren ilişkilerden kaynaklandığı için, bu unsurları salt Çin ürünü olarak tanımlamak yanlıştır.”⁶

Çin'deki dini, ahlaki ve felsefi sistemlerin çoğu Turan göçebelerinin ("kuzey barbarların") torunlarının etnokültürel ortamında doğmuştur. Birçok modern Çinlinin dünya görüşünü şekillendirmeye ve tanımlamaya devam eden öğretilerden en önemlisi, Han döneminde Han hanedanının resmi dini olarak ilan edilen Konfüçyüsçülük'tü. Doktrinin yaratıcısı, etnokültürel aidiyetinin bir göstergesi niteliğinde olan "Jun" takma adını taşıyan "öğretmen Kun" - Kun fu-tzu ("Konfüçyüs"), Chou prensliğinin Lu askeri aristokrasisine mensuptu. Konfüçyüs'ün yaşadığı dönemdeki Junlar, M.Ö 6. yüzyılın geç Junların doğrudan torunları olan ilk Hunlar olarak kabul edilebilir. Bu, Konfüçyüs'ün, Çin'i fetheden Turanlı fatihlerin erken Hun tarihi kuşağının arasından geldiği varsayımına neden oluyor.⁷

M.Bayraktar, Medler ve Sakaların, komşuları olan Çinlilere ve Hintlilere doğrudan ve dolaylı büyük etkilerinin olduğundan söz ederek şunları yazıyor:

“M.Ö. 6. yy civarında İpek Yolu vasıtasıyla Zerdüştlüğün Kuzey Çin'e girdiği ve bölgedeki Kaifeng ve Zhenjiang ibi kentlerde yapılan arkeolojik kazılarda Zerdüşt tapınakları bulunmuştur. H.C Rawlinson'a göre, Medlerin kendi icatları olan hayvan isimli Med Takvimi, daha sonraları Çinlilere ve Hintlilere geçmiştir. Dolayısıyla eski Türklerin takvimine çok benzeyen Çinlilerin bugünkü ayvan isimli takvimi, Med etkisiyle ortaya çıkmıştır

⁶ Ayhan Bıçak. **Türk Düşüncesi I Kökenler**. (İstanbul: Derga Yayınları, 2009), 34.

⁷ Жумажан Байжумин. – *aynı kaynak*, 78.

10 - 02.10

Día Internacional de la No Violencia

Email's birthday

13 - 05.10

灯泡更换日

世界空手の日
Dünya Karate Günü

14 - 06.10

17 ☞ - 09.10

Ümumdünya poçt günü

Ümumdünya Görmə Günü

18 ☞ - 10.10

Dies Ovorum Mundanus

19 ☞ - 11.10

Башкортостан Республикаһы көнө

23 ☞ - 15.10

Ümumdünya Ləyaqət Günü

denilebilir. Eski Hintli gökbilimciler, Mars gezegenini "Mongul" (Moğol) adıyla anmışlardır ki, Sir J. Malcolm'a göre bu, Hintlilere bir Saka etkisidir. At yetiştiriciliği konusunda da Medler özellikle, Çinlileri etkilemişlerdir⁸; Çinlilerin Medlerden Nisae adlı atları satın aldıklarını daha önce belirtmiştik. Medler ve Sakalar, Çinlileri ve Hintlileri sadece bilimsel miraslarıyla etkilememişler; aynı zamanda dini düşünceleriyle de etkilemişlerdir. V.H.Mair'in arkeolojik ve dilsel kanıtlarla gösterdiği gibi, M.Ö. 1000 yılının ilk yarısından itibaren Çinliler Medlerden ve Sakalardan, onların dini Şamanizmden ve Magların temsil ettiği Zerdüştlükten etkilenmişlerdir."⁹

Lipson, kitabında Hint uygarlığından bahsederken, Hint toplumsal düzenini Çinlilerden farklı kılan bir motif olarak gördüğü Kast sistemini şöyle anlatmaktadır:

"Bugünkü arkeolojik bilgilere göre, bu sosyal sınıflandırma sistemi, Hint Vadisinin ilk uygarlığı olan Harappanlar'da yoktur. Bu sistem ilk defa, MÖ. 1500 sonrasında, kuzeybatıdan Hindistan'a göç eden, Ari dili konuşan insanlar tarafından getirilmiştir. Bu davetsiz misafirler veya istilacılar, önce göçebe yaşam biçiminden yerleşik bir yaşam biçimi olan çiftçiliğe geçtikten sonra, kent koşullarına uyum sağlamakla kalmamış, yerli halk üzerinde de hakimiyet kurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu da kendi kültürlerini dikey olarak yükselen bir kast ve sınıf temeline dayanarak düzenlemek istemelerinin sosyal, ekonomik ve yönetsel nedenleri hakkında bir fikir vermektedir. Toplumun kat kat oluşumuna politik ve askeri zorunluluklar neden olmuştur."¹⁰

Lipson'un Hint uygarlığı konusundaki anlattıkları da çelişkilidir. Gordon Child'a göre:

"Budizm ve Zerdüştlük gibi ırk ve milliyetten bağımsız olarak tüm insanlara hitap eden ilk dünya dinleri Aryanlar tarafından yaratılmıştır." Bu nedenle ilk

⁸ Hunların at yetiştiriciliği konusunda bkz – Gülnar Kara. **Çin Kaynaklarında Asya Hunları**, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2021), 271.

⁹ Mehmet Bayraktar. **Medler ve Türkler**, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 555.

¹⁰ Leslie Lipson. *Uygarlığın Ahlakı...*, 54.

kaynaklarda birçoğunun kurucularının bozkır Turanlıları olarak belirtilmesi şaşırtıcı değildir. MÖ 1. binyılda Saka göçebelerinin gelişyle Hindistan'da antik ve modern dünyanın ideolojisinde önemli bir olgu olacak Budizm ortaya çıkmasıyla ilişkilendirildi. Dini gelenek, günümüzde yüz milyonlarca takipçisi olan bu en büyük etik ve felsefi öğretinin kurucusu olarak, Saka Siddhartha Gautama'ya (Shakya Muni) atfeder.¹¹

Lipson'un, Türkleri "kuzeyli istilacılar" olarak aşağılayıcı bir tavırla tanımlamasının yanı sıra "Ari dili" konusunda da tarihi gerçeklerden uzaklaşmaktadır. Öncelikle, bu "Ari Dili", "Aryanlar" konusuna açıklık getirmemiz gerekir. Mehmet Bayraktar, modern dönem batılı tarihçilerin uydurduğu, eski dönemlerde yaşamış Medlerin, Aryan veya İranlı olduğu yalanının nedenlerini siyasi ve ideolojik önyargılarla izah etmektedir: "Onların tarihe bakışlarındaki Hind-Avrupalı halkların veya onların anladığı manadaki Aryanların çok eski bir ulus olduğu, buna karşın Türk soyluların veya Ural-Altay uluslarının geç dönemlerin halkları olduğu şeklinde zihinlerindeki ve tarihe bakışlarındaki ön yargıdır. Bu ön yargının eseri olarak, Türk soylularda ne varsa, onların kökünü Persçe ve Sanskritçeye, İran ve Hint uygarlığına götürerek açıklama yoluna gitmişlerdir."¹²

Bu tezdeki çelişkilere, tutarsızlıklara Cumacan Baycumin de dikkat çekmekte, konuya mantıklı bir açıklama getirmektedir:

"Modern dilbilimde, İran ve Türk dillerinde var olan geniş sözcük örtüşmelerini esas olarak İran kökenli birçok kelimenin Türk dillerine girmesinin bir sonucu olarak gören hatalı bir fikir ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda bilim, İran diline benzeyen hemen hemen her Türkçe kelimeyi "İran kökenli" olarak kabul etme gibi kötü bir uygulamayı geliştirdi. Bu uygulama, güçlü dini ve edebi gelenekleriyle "kültürlü İranlılar" dünyasının, Türk göçebelerinin "barbar" dünyası üzerinde tek taraflı etkisinin iyi bilinen fikrine dayanmaktadır. Binlerce yıllık bozkır Türk çobanlarının

¹¹ Жумажан Байжумин. Туран. Взгляд..., 77.

¹² Mehmet Bayraktar. Medler..., 10.

24 ☞ - 16.10

Weltbrottag

26 ☞ - 18.10

Dövlət müstəqilliyin bərpası günü

29 ☞ - 21.10

Devlat tili kuni

01 ☞ - 23.10

International Snow Leopard Day

03 ☞ - 25.10

04 M - 26.10

Кыргыз
Республикасынын
жергиликтүү
жамааттар күнү

07 M - 29.10

09 M - 31.10

11 U - 02.11

Международный
день прекращения
безнаказанности за
преступления против
журналистов

sığır yetiştiriciliği ile ilgili terimlerin çoğunu İran kökenli yerleşik çiftçilerden ödünç aldıkları şeklindeki şaşkırtıcı ifadeler, bu çarpıcı çelişkileri gözler önüne sermektedir. Bu tezin tutarsızlığını kanıtlayan bir başka husus, sadece Orta Avrasya bozkırlarının ortasında ve İran'dan çok da uzak olmayan bölgelerinde yaşayan Türkler değil, aynı zamanda doğuda, Sibirya'nın tayga bölgelerinde yaşayan, İran dünyasıyla aktif ve yakın temaslardan çok uzak bölgelerdeki Türkleri de kapsadığı varsayımdır.”¹³

Lipson, antik Yunanlıların kültürü, geçmişi konusuna değinirken de aynı tutarsızlığı sürdürmekte, “kuzeyden gelen istilacılarla” ilgili tarihi gerçekleri çarpıtmaktadır. Yazar, Yunan milleti hakkında ilginç bir açıklama yapmaktadır: “J.L.Myres ‘Antik Yunanlıların güçlü ve yoğun bir bileşimin ürünü olduğu şimdi açıkça ortaya çıkmıştır’ der. Kuzeyden gelen göçebe kökenli istilacılar güneye geldiler ve daha eski yerli birikimi ele geçirmeyi başardılar. Bunu izleyen iki kültürün bir karışımıydı. Sonuç, Myres’in çarpıcı sözleriyle, ‘Muhteşem melezlerden oluşan bir Yunan milleti idi.’”¹⁴

Fakat modern ve antik dönem tarih bilgileri çok daha farklı gerçekleri ortaya koymakta, kuzeyli göçerlerin bilim, sanat, müzik, tıp vb. alanlarda antik Yunanlılara büyük yenilikler getirdiklerini kanıtlamaktadır. Antik Yunan tarihçileri insanlığın eski çağda maddi, manevi medeniyet alanındaki başarılarının çoğunu Avrupa uygarlığının beşiği olarak gördükleri kıta içi Turanlı (Ari) toplumların çobanlarına borçlu olduğunu vurgularlar. Eski Yunanlılar kültürel buluşların çoğunun İskitlere ait olduğunu belirtmekte. Örneğin, ünlü tarihçi ve düşünür Diyojen, sabanın, çömlekçi çarkının, gemi çapasının İskit Anahar’ın icatları olduğunu, şair ve bilimci Hesiod bakır alaşımını, demiri İskitlerin bulduğunu yazar. Hatta o dönemde demire “İskit demiri veya İskit metali” dendiğini öne sürerler. Helen destanlarında ünlü kahramanlar: Heraklis, Aşil, Tesey, Yason’un öğretmeni olarak gösterilen yaşlı centaur Hiron’un olağanüstü yeteneklere sahip olduğu belirtilir. Bütün Antik Yunan mitoslarında Avrasya göçerlerinin

¹³ Жумажан Байжумин. Туран. Взгляд..., 80.

¹⁴ Leslie Lipson. Uygarlığın Ahlakı..., 144.

sembolü olarak öne çıkan Hiron şair, müzisyen, otlarla tedavi eden şifacıdır, yapmış olduğu gök cisimleri haritası ile gemicilere büyük kolaylık sağlamıştır. Böylece, eski Turanlıların astronomi biliminin gelişimine de katkıları büyüktür. Eski dönem tarihçilerinin yazıları ve arkeolojik kazılardan elde edilen veriler eski Turanlıların cerrahide kafatasını açacak kadar ileri gittiklerini, yılan zehrinden ilaç yapma, anestezi, otlarla tedavi etme ve mumyalama teknikleri geliştirdiklerini açıkça ortaya koymuştur.¹⁵

M.Bayraktar, Yunanlıların, Medleri MÖ. 9 yüzyıldan itibaren iyi bildiklerini, antik dönem Yunanlı tarihçi ve filizofların Zerdüş'te ve Zerdüştlüğe, dolayısıyla Med uygarlığına çok büyük ilgi duyduklarını, bunun sonucunda MÖ: 7 yüzyıldan itibaren Yunanistan'da Yunanlılar arasında adına "Medcilik" (Medismos) dedikleri bir akımın ortaya çıktığını öne sürüyor. Zerdüş'tün Yunanlılar ve Romalılarca bir filozof, astronom, astrolog olarak görüldüğünü, onun kitaplarının ve Avesta'nın Şiz nüshasının Yunancaya çevrildiğinden bahsediyor. Bayraktar, Yunanlıların ilgisinin Zerdüş'te ve Zerdüştlükle sınırlı olmayıp, Medlerin ekini ve bilimsel düşüncelerini de öğrendiklerini, Medlerin Yunanlılara etkisinin onların vasıtasıyla Romalılara da geçtiğini vurguluyor.¹⁶

Medlerin Türklüğü veya Turaniliği konusuna da değinen M.Bayraktar, çok sayıda batılı tarihçinin bu konudaki kesin kanıtlarına yer vermiştir:

"19. Ve 20. yüzyıllar Batı'da Medlerin Türklüğü ve Turaniliği tezinde Rönesans dönemidir. Sumer, Babil, Asur ve Pers tabletlerini ve yazıtlarını çözümleyen Fr.Lenormant, Ed.Norris, N.L.Westergaard, H.C.Rawlinson, F. De Saulcy ve J.Oppert'e kadar Batı'nın en önemli ve meşhur asurologları, arkeologları, nümizmatikçileri, dildileri ve tarihçileri Pers Yazıtları, arkeolojik bulgular ve diğer tarihi belgelere dayanarak aşağıda anlatacağımız gibi Medlerin etnik köken, dil ve din olarak Türk soylu bir millet olduğunu ortaya koymuşlardır. Böylece onlar Medlerin Türklüğünü savunmuş olan

¹⁵ Жумажан Байжумин. Туран. Взгляд..., 29.

¹⁶ Mehmet Bayraktar. Medler..., 246.

17 🇹🇷 - 08.11

Kasım yortusu

18 🇹🇷 - 09.11

Dövlət bayrağı günü

International Day
Against Fascism,
Racism and Anti-
Semitism

Journée internationale
d'actions
antinucléaires

19 🌱 - 10.11

Sülh və İnkişaf
Naminə Dünya Elm
Günü

20 🌱 - 11.11

Internationaler
Energiespartag

24 🌱 - 15.11

Ümumdünya Təkrar
Emal Günü

26 🌱 - 17.11

Milli Dirçəliş Günü

Milat'tan önceki bilginlerin ve kaynakların tezlerini tarihi kanıtlarla yenilemişlerdir.¹⁷ Burada Medlerin Türk soylu olduğunu kabul eden 19. Ve 20. yüzyıl bilginlerinin hepsinden bahsetmemize imkan yoktur. Ancak önce onların öncüsü sayılabilecek İngiliz tıp bilgini ve etnoloğu J.C. Prichard'ın (1786-1848) Medler ve Sakalar için, dil ve ırk bakımından Semitik ve Aryan olmayan; Hind-Avrupalı olmayan; Turani olanlar anlamında "Allophylian" adını kullanmıştır; bu sözcük sözlük olarak "herkesi seven"; "başkalarını seven" gibi anlamlar taşımaktadır."¹⁸

Antik Yunan döneminde Medler ve Sakaların tarihinden ilk bahseden Heredot'tur. "Heredot Tarihi" kitabında İskitlerin geldikleri bölgelerden, geçtikleri yollardan, Media ülkesine gelişlerini ve oradaki Medlerle İskitler arasındaki savaşlarından bahseder: "Ama İskit yayılması buradan gelmiş değildir. Bunlar, çok daha uzun olan kuzey yolundan, Kafkas Dağları'nı sağlarına alarak sapmışlardır. Medler İskitlerle savaşa tutuşmuş, yenilmiş ve güçlerini yitirmişlerdir. İskitler bütün Asya'ya yayılmışlardır"¹⁹

Rus bilimci Yuri Drozdov'un yazdığı gibi, "mevcut tarihsel veriler, erken Hristiyanlığın terminolojisinin Türkçe konuşulan ortamda, büyük ihtimalle Küçük Asya, Suriye topraklarında ve muhtemelen Kuzey Mısır topraklarında oluştuğunu varsaymamıza izin veriyor. Hristiyanların Kutsal Yazılarının ilk metnlerinin tümü muhtemelen Türk dilinde yazılmıştır. Bu metnlerin Türk dilinden Eski Yunancaya ve ardından Latinceye çevrilmesi muhtemelen 4. yüzyılın sonlarında, Katolikliğin Roma İmparatorluğu'nda hakim konuma gelmesinden sonra gerçekleşmiştir. Kutsal Yazıların Türk dilindeki metnleri, sapkınların dilinde yazıldığı gerekçesiyle Engizisyon sırasında yok edilmiş gibi görünüyor"²⁰

¹⁷ Eski Pers kaynaklarında Sakalarla ilgili bilgiler için bkz, Nuri YAZICI, **Tarihte Türkler ve Türk Devletleri**, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 40.

¹⁸ Mehmet Bayraktar. Medler..., 186.

¹⁹ **Herodot Tarihi**. (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1991), 50.

²⁰ Жумажан Байжумин. Туран. Взгляд..., 85.

Dinlerden söz etmişken, eski Türk inancı olan Tengriciliğin dünya dinleri üzerindeki etkisinden bahsetmemiz yerinde olacaktır. Tatar bilimci Rafael Bezertinov, “Türklerin ve Moğolların Dini – Tengricilik” başlıklı kitabında Budizmin, Hristiyanlığın ve İslam’ın ortaya çıkışından çok daha önceki dönemlerde Türklerin kendilerine özgü dine sahip olduklarını yazmıştır. Bu din, göksel bir tanrı olan Tengri kültüne dayanmaktadır. Kökleri VIV binyıllara uzanan bu Tanrı anlayışı, en önemli tanrısal varlık olarak görülmüş ve Ulu Bozkırda yaşayan bütün Türklere ve Moğollara özgü olmuştur.²¹

Baycumin de eserinde benzer şekilde, tek Tanrı inancı üzerine kurulu olan Tengriciliğin, bozkır inancının ilk kaynağı olduğunu ve tek tanrılı Yakın Doğu inançlarının (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve daha önceki dönemlerde görünmez Güneş tanrısı Aton’a bağlı Mısır tektanrıcılığı) ilk kültürel ve tarihsel çekirdeği haline geldiğini vurgulamıştır.²²

Sonuç

Bu makalemde Leslie Lipson’un “Uygarlıkların Ahlaki Bunalımları” kitabını eleştirel bakış açısıyla değerlendirmeye çalıştım. En başta söylediğim gibi, kitap bir özet halinde eski çağlardan günümüze İnsanlığın Uygarlık serüveninden bahsediyor, bulunduğumuz noktada çağdaş veya Lipson’un deyimiyle teknoloji uygarlığının girdiği çıkmazı aşmanın yollarını eski uygarlıkların umut veren bazı motiflerini vurgulayarak açıklamaya çalışıyor. Ne hikmetse, İnsanlık için bu denli önemli konulara değinen Lipson, eski çağlarda Türk uygarlıkları ile ilgili bunca bilgi, belge varken, bu olgu hiç yokmuş gibi davranması; Türk uygarlığının Lipson’un kitabında adı geçen bütün uygarlıkları besleyen önemli kaynak olduğu açıkça ortadayken, Türk topluluklarını “istilacılar, barbarlar” olarak betimlemesi oldukça düşündürücüdür. Türk uygarlıklarına karşı bu olumsuz tavır, önemsiz görme veya yok sayma çabası sadece eski dönemler için geçerli

²¹ Рафаэль Безертинов. **Тенгрианство – религия тюрков и монголов.** (Казань: Слово, 2004), 6.

²² Жумажан Байжумин. Туран. Взгляд..., 85.

27 🌀 - 18.11

O'zbekiston
Respublikasining
Davlat bayrog'i kuni!

29 🌀 - 20.11

Ümumdünya Fəlsəfə
Günü

05 ✂ - 25.11

Олонхо Күнү

06 ✂ - 26.11

Чăваш тĕррин күнĕ

13 ✂ - 03.12

17 ✂ - 07.12

Şeb-i Aruz

21 ✂ - 11.12

Эл аралык тоо күнү

22 ✂ - 12.12

Halkara bitaraplyk günü

26 ✂ - 16.12

Día Internacional de la Solidaridad Humana

değildir. Aynı tavır sonraki dönemler için de sürdürülmektedir. Yakın çağın güçlü Türk devletlerinden söz ederken, onları İslam uygarlığı adı altında tanımlayarak, Türklüğünden kesinlikle bahsetmediği gibi, “Moğolların İstilasası”, “Gazne ve kuzey-batıdan Müslüman istilasası”, “Timurlenk Delhi’yi yakıp yıktı 1398” vb. olumsuz cümlelerle tanımlamaya çalışmıştır.

Ayhan Bıçak, modern tarih anlayışını eleştirirken, modernizmin genel yapısı ve bilim paradigmasına bağlılığı nedeniyle tarih araştırmalarında önemli sorunlar yarattığının altını çizmiş ve en başta şu soruna dikkat çekmiştir: “Yunan, Roma, Hristiyan Avrupa ve Yeniçağ Avrupa medeniyetleri süreciyle örtüştürülen Avrupa tarihi, Dünya tarihi olarak sunulmuş ve bu sunum diğer toplumların tarihçileri tarafından benimsenmiştir. Böylelikle gerçek bir Dünya tarihi oluşturma denemelerinin önü kesilmiştir.”²³ A.Bıçak’ın dikkat çektiği bir başka konu, tarih düşüncesiyle tarih yazıcılığının birbirinden ayrılması gerektiği hususudur: “Tarih düşüncesinin taşıdığı anlamlar ve tarihin toplumdaki konumu nedeniyle, tarih düşüncesini, tarih yazıcılığı sorunları için önerilen yöntemle hapsedmesi anlamsızdır. Tarih düşüncesiyle tarih yazıcılığı birbirinden ayrılmadan her biri tarih terimi içinde değerlendirilip, tarihi, tarih yazıcılığı olarak tanımlamak sorun hakkında yetersizliğin işaretidir. Söz konusu yöntemin yetersizliği, onu geliştiren toplumların tarih sorunlarıyla ilişkili olarak ortaya konmuşken, farklı toplumların tarihlerinin açıklanmasında etkili olmasını beklemek büyük bir hatadır.”²⁴

Batı tarih yazıcılığının olumsuz yönleri ortadadır. Türk uygarlıklarını geniş kapsamlı bir şekilde, objektif bakış açısıyla yeniden derleyip, Türk Tarih yazıcılığını ortaya koymamız büyük önem taşımaktadır. Lipson’un kitabının bir sayfasında büyük ironi ile dile getirdiği” 34 uygarlığın yorucu karşılaştırması Toynbee’yi böyle sakat bir sonuca getirdiği zaman bana öyle geldi ki, Karnak’ın dev sütunları burada bir keçe çadırı

²³ Ayhan Bıçak. Türk..., 20.

²⁴ Ayhan Bıçak. – aynı kaynak, 22.

desteklemek için kullanılmış”²⁵ saptaması bir gün Dünya Tarih yazıcılığının sil baştan yeni tezlerle yazılacağına bir önsezisi olarak niteleyebiliriz.

*İstanbul,
İyun 2025*

Özet:

Günümüzde beşeri bilimlerin, toplum bilimlerinin, tarih ve kültür çalışmaları alanındaki en büyük sıkıntısı, bazı araştırmacıların olayları bilimsel objektiflikten uzak, subjektif değerlendirmelerle ele alması ve konuya önyargılarla yaklaşması sorunudur. “Bir bilim insanının bilimsel objektifliği onun subjektif terbiyesine bağlıdır”.

Summary:

Today, the greatest problem in the humanities, social sciences, and historical and cultural studies is that some researchers approach events with subjective assessments, lacking scientific objectivity, and prejudiced approaches to the subject. "A scientist's scientific objectivity depends on his or her subjective upbringing."

Kaynakça

- Lipson, Leslie. Uygarlığın Ahlaki Bunalımları Manevi Bir Erime mi? Yoksa İlerleme mi? İstanbul: Kültür Yayınları, 2000.
- Baycumin, Cumacan. Turan, Vzgl'yad na İstoriyu Çeloveçeskogo Obshestva, Almatı: Arıs Yayınevi, 2012.
- Bayraktar, Mehmet. Medler ve Türkler, Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Bezertinov, Rafael. Tengrianstvo – Reliia Turkov i Mongolov, Kazan: Slovo, 2004.
- Bıçak, Ayhan. Türk Düşüncesi I Kökenler, İstanbul: Derga Yayınları, 2009.
- Eberhard, Wolfram. Çin Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Elekberli, Faiq. Turan Sivilizasyonuna Giriş: Turan Mefkuresi ve Tanrıçılık, Bakü: Xan neşriyyatı, 2017.
- Kara, Gülnar. Çin Kaynaklarında Asya Hunları, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.
- Herodot Tarihi, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1991.
- Taşgılı, Ahmet. Eski Türk Boyları Çin kaynaklarına Göre (M.Ö III. – M.S. X. Asır), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- Yazıcı Nuri, Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

²⁵ Leslie Lipson. Uygarlığın Ahlaki..., 109.

Şüurun işinin tamamilə və ya qismən dayandığı müəyyən vaxt arasında baş verən fizioloji rahatlama vəziyyətin adı – yuxudur.

Voke Briat

Tək dəvədən karvan olmaz!

Atalar havayı yerə deməyiblər ki, “tək dəvədən karvan olmaz”!

Yuxuda bir dəvə görmək yaxşıdır, yüklüdürsə daha yaxşıdır, amma bütöv karvanı görmək əladır. Halbuki, necə deyərlər, yuxu sənindir, onu nə cür istəsən gör. Yuxuda karvan batıdan doğuya getsə çox yaxşıdır, guzeydən güneyə addımlasa – heyrətamizdir, güneydən guzeyə – möhtəşəmdir, doğudan batıya uzansa – mükəmməldir. Əgər karvanlar bütün istiqamətlərə yönəldilsə – kamilliyin özüdür: onda gəlir nəinki böyük, həm də daimi olacaq.

Şəmsiyyə Tahirbəyova

Yuxudan da pay olarmış...

Ötən sayımızda (“**Baktrian**”, Yay 2025) tətbiqi futurologiya xəbərlərindən “**Yuxunuza dəvə giribse...**” şüursuz tədqiqatı aparmaq üçün uğurlu üslub təqdim olunmuşdu. Bu metodik məsləhətə uyğun olaraq dəvəni yuxuda görmək istəyənlər nəşrimizin ötən buraxılışının üz səhifəsini rəngli printerdan çıxardıb gecə yatanda balışın altına qoymalıydılar. Məsləhəti yerinə yetirərək oxucularımız (Kırğızstandan – 25, Qazaxstandan – 44, Türkiyədən – 128 və Azərbaycandan –

739 nəfər) nəşrimizin ötən buraxılışının üz səhifəsini printerdan çıxardıb gecə yatanda balışın altına qoydular. Yuxularına dəvənin girib-girməməyi naməlum qalsa da bir həqiqi məlumat da var: onlar oyananda görüblər ki, türkmənbaşı özbək həmkarına gözəl bir arvana, yanında da bir köşək qardaş qardaşa bağışlayan kimi bağışlayıb.

P.s. Bir məsələ açıq qalıb: printer rəngli olubmu? Tədqiqat metodikamızı yoxlamaq üçün təcrübəni bir daha sınaqdan keçirin. Çalışın bu dəfə ən azı doğudan batıya gedən karvan yuxunuza girsin. Qoy yuxunuz şirin olsun, röyanız çin çıxsın, niyyətiniz mənzilə çatsın!

Nəticəni bizə deyin

Asaf Askarov¹

Advance Medical Decision-Making: Conceptual Model and Practical Application

Açıqlama: Əvvəlcədən Tibbi Qərarvermə (ƏTQ) xəstənin həkimə müraciət etməzdən əvvəl məlumatlı, məqsədyönlü və riskləri nəzərə alan qərar verməsini təmin edən yeni konseptual yanaşmadır. Məqalədə ƏTQ-nin strukturu, tətbiq sahələri, praktik nümunələri və əlaqəli tibbi konseptlər izah olunur.

Abstract: Advance Medical Decision-Making (AMD) is a new conceptual approach that enables patients to make informed, purposeful, and risk-conscious decisions before consulting a physician. This article explains the structure of AMD, its areas of application, practical examples, and related medical concepts.

1. Introduction

Traditional medical decision-making is typically based on physician-patient consultations. In this model, the patient remains passive, while most decisions are made by the physician. However, increasing patient participation in decision-making plays a crucial role in medical ethics and patient-centered care.

The concept of Advance Medical Decision-Making (AMD) shifts the decision-making process to a point prior to visiting the physician, thereby allowing the patient to approach the consultation prepared and informed. This approach can be applied to patients with chronic conditions, those preparing for surgery, as well as healthy individuals experiencing sudden symptoms.

2. Definition

Advance Medical Decision-Making (AMD): A methodological approach designed to help patients evaluate their health condition, consider potential risks, and plan initial steps before seeking medical care.

3. Objectives and Goals

- Reduction of panic and stress
- Early awareness of risks

¹ Corresponding member of the International Academy of Systemology. E-mail: askarov75@gmx.de

- Optimal use of medical resources
- Improved efficiency of communication with physicians
- Ensuring the patient's active role in decision-making

4. Areas of Application

- Patients with chronic diseases
- Patients preparing for surgery
- Individuals facing everyday health issues
- People living in isolated or remote areas
- Healthy individuals experiencing sudden symptoms

5. “Symptom Assessment and Decision Mechanism” Model

This model consists of three main stages:

1. *Symptom Analysis*

- Assessing the severity (mild, moderate, severe) and duration of visible symptoms.

2. *Risk Evaluation*

- Identifying the presence of chronic diseases.
- Detecting dangerous or life-threatening (“red flag”) symptoms.

3. *Decision-Making*

- Choosing the appropriate next step:
- Calling emergency services
- Monitoring at home
- Using alternative or self-help methods
- Selecting a physician and preparing for surgery

6. Practical Applications

Patient decision-making guidelines before visiting a doctor:

• **Choosing the physician**

Select the best physician in your country or worldwide for your specific condition.

Pay attention to whether the physician's success rate in treatment or surgery exceeds 90%.

• Investigating physician outcomes

Reported success rates may sometimes be exaggerated by the physician's close circle.

Therefore, it is essential to conduct serious and objective research to learn about real outcomes.

• Considering chronic conditions

All existing chronic diseases must be under control before undergoing treatment or surgery.

Example: If a patient has asthma, they should be under pulmonologist supervision, adhere to their medication regimen, and minimize symptoms before surgery. This significantly reduces anesthesia and other risks.

• Choosing the hospital

Select a hospital specialized in your condition for treatment or surgery.

The hospital's medical staff and equipment directly affect survival chances.

• Communicating with the anesthesiologist

Share all concerns with the anesthesiologist at least one day before surgery. Report all medication allergies with absolute accuracy.

Asthma patients, in particular, carry a higher risk of allergy to the Aspirin group, which must be emphasized.

Example: In 2019, despite my warning, I was administered an analgesic from the Aspirin group during surgery. I later confirmed this by obtaining the anesthesia protocols.

• Essential items to bring

Regardless of whether treatment is performed at a public or private facility, always carry a small medical kit. It should include:

- Blood pressure monitor
- Pulse oximeter (to measure blood oxygen)
- Blood glucose monitor
- Thermometer
- Medications you take regularly

Having these devices at hand may save your life.

• Medication use

Carefully read the instructions for all prescribed medications.

If you have chronic conditions, ensure compatibility between new medications and your existing treatment.

Outcome:

By following these steps, the likelihood of successful treatment or surgery may rise above 90%, reaching nearly 100%.

7. Related Concepts

- Advance Care Planning (ACP): Traditionally designed for long-term and mostly severe patients. AMD, however, has universal applicability for all patients.
- Patient Decision Aids (Shared Decision-Making Tools): Used in collaboration with physicians, whereas AMD shapes the patient's initial decision before visiting the doctor.
- Self-Triage: Existing applications evaluate symptoms, but AMD provides a broader theoretical and practical framework.

8. Benefits

- Reduction of panic and stress
- Early detection of risks
- Prevention of medical errors
- Strengthening of physician-patient cooperation
- Optimization of healthcare system burden
- Raising treatment success rates to above 90%

9. Conclusion

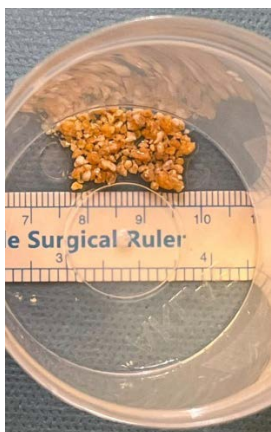
The Advance Medical Decision-Making (AMD) concept is introduced as a new stage in medical decision-making. This model transforms the patient from a passive object into an active subject in the process, enables early risk assessment, and fosters more effective communication with healthcare providers.

AMD is not limited to critically ill patients but can be universally applied to all. Its practical implementation through mobile applications, online platforms, and awareness programs holds the potential to enhance the quality of healthcare services and save patients' lives.

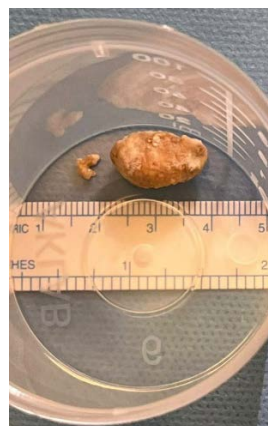
Xülasə: ƏTQ (Əvvəlcədən Tibbi Qərarvermə) xəstənin aktiv qərarverici rolunu ön plana çıxarır, panikanı azaldır, riskləri əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir və həkimlə ünsiyyəti daha səmərəli edir.

10. Personal Clinical Experience – Reference (2025) Surgery for Bilateral Submandibular Gland Stones

Left side: 12 mm stone

Right side: 20 mm stone

- In 2025, the author was diagnosed with stones (sialolithiasis) in both submandibular glands.
- The stone measured 20 mm on the right side and 12 mm on the left side.
- Diagnosis was confirmed through clinical symptoms and imaging studies.
- Pre-Medical Decision Making (PMDM) strategies were applied to prepare for the surgery.
- A specialized surgeon and hospital were carefully selected for the procedure.
- All risks and allergies were discussed in detail with the anesthesiologist prior to surgery.
- Pre-existing chronic conditions were monitored and controlled before the operation.
- The surgery was successfully performed without complications.
- Postoperative recovery was stable and positive.
- This personal clinical experience serves as a key reference point demonstrating the practical benefits of the PMDM concept.

Summary: AMD (Advance Medical Decision-Making) emphasizes the patient's active role in decision-making, reduces panic, allows risks to be assessed in advance, and facilitates more effective communication with healthcare providers.

Firəngiz Rüstəmov¹

Xalq təbabətinin izi ilə: Ağcaqayın. Daziotu. Ənginar. Ərküdə.

Açıqlama: Xalq təbabətində istifadə olunan ağcaqayın, daziotu, ənginar, ərküdə bitkiləri dərman vasitəsi kimi xüsusi yer tutur. Bu bitkilərin müxtəlif xalqların mədəniyyətində və xalq təbabətində yeri və bu sözlərin etimologiyası nəzərdən keçirilir. Anlayışlar mifoloji aspektdə də öyrənilir.

Açar sözlər: xalq təbabəti, etimologiya, ağcaqayın, daziotu, ərküdə

Аннотация: Используемые в народной медицине растения клен, зверобой, артишок и витекс в качестве лекарственных средств занимают особое место. Рассматривается место этих растений в культуре разных народов и их народной медицине и этимология этих слов. Эти понятия изучаются также в мифологическом аспекте.

Ключевые слова: народная медицина, этимология, береза, зверобой, витекс

İnsana hava, balığa su lazım olduğu kimi, ağaca da işıq lazımdır. Öz kökləri ilə yerin dərin qatlarına keçən ağac; öz budaqları ilə göylərə yüksələrək bizi səmaya, ulduzlara bağlayır.

Antuan de Sent-Ekzüperi

Ağcaqayın (Akcağac, Acer, Klyon, Yavor, Yavru Ağac)!

Ümumiyyətlə, ağac harmoniyanın, doğumun, intibahın, ölümsüzlüyün rəmzidir. Ağcaqayın inanılmaz gözəlliyə malik olan, müqəddəs hesab edilən bir ağacdır. Rus dilində klyon (клен), latın dilində Acer adlanan, 150-dən çox növü olan, Kanadanın bayrağını bəzəyən bu ağacın yarpaqları çinar ağacının yarpaqlarına çox bənzəyir, insan əli kimi beş barmaqlı quruluşa malik olaraq, insanın beş hissiyatını simvolizə edir və payızda sarı, narıncı, qırmızı rənglərə boyanır.

Əfsanəyə görə Ağcaqayın əslində gözəl, çox gənc bir oğlan uşağı olub. Lənətləndikdən sonra gözəl bir ağaca çevrilib. Ona görə də bu ağacı kəsmək, kəsib yandırmaq, ondan tabut hazırlamaq, torpağın altına dəfn etmək olmaz. Belə hərəklər insanı öldürüb, yandırmağa, məhv etməyə bərabər tutulur. Qam, şaman davulu oğlaq dərisi ilə pərdələnir və Ağcağacdən hazırlanmış toxmağı var. Dairəsi və ya çərçivəsi isə Qayın ağacından düzəldilir.

Akcağac (ağcaqayın) türk xalqlarının inancında kökləri çox dərnlikdə olub, zirvəsi isə Ağ ulduza çatan bir dünya ağacının simvolu kimi təsvir olunub. Həm də

¹ Ezoterik-həkim firengiz.rustamova@mail.ru

Ağ ulduzdan gəldiklərinə inanan babalarımız bu ağacı özlərinin soy ağacı, həyat ağacı hesab ediblər. Altay türklərində Qayın ağacının altında yatan “Gənc oğlan” əfsanəsi var. “Bay Kayın” adlanan ağac Altay türklərində doğum, düyün, bayram tədbirlərində, şaman ayinlərində mühüm yer tutur. Onların inancına görə bu ağac Umay Ana ilə birlikdə göydən, Ağ ulduzdan gəlmişdi və Tanrı ilə insan arasında bir əlaqə vasitəsi idi. Şor türkləri Qayın ağacının altında dağ və su ruhları üçün ayinlər icra edərlərmiş. Bir çox türk xalqlarının söyləncələrində, boy nişanlarında Akcaagaca (Ağcaqayına) rast gəlirik.

Çagan: “örefiği, akça ağaç”.² Cengiznamədən-Cengizin bəlgə olaraq verdiyi damga Ordaç Bəy: Qayın, şahin, quş qabırğası.

Kara Kula, qoruyucu ruhu öldürüləncə xəstə olur və karısı ilə Erlikin qızı olan Kara-Taacı, qara şamandan onu iyiləşdirmək üçün yardım istəməyi düşünərək, Kara-Taacı yeddi qat yeraltında Akcaagac qabığından davuluyla Tordoor şamanı gətirib şaman törəni gerçəkləşdirmişdir...³

Serblərin inancına görə Ağcaqayını qış fəslində belə ən günahsız biri səmimi qəlbədən qucaqlayarsa; həmin an ağac yaşllaşar. Və ya çox cinayət işləmiş, çox günahkar biri ağaca toxunarsa o an yaşıl olan ağac quruyar.

Belarusiyada Troitsadan əvvəlki şənbə günü Klenovoy (Кленовой) adlanır. İngiltərədə də qədimdən bu günə qədər ağcaqayın müqəddəs və uzunömürlülüüyün simvolu sayılıb. XIX əsrdə Vest-Qrinsted parkında bir ağcaqayın ağacını kəsilməsinə qərar verilib. Həmin ərazidə yaşayan qadınlar yığışaraq ağacın kəsilməsinə etiraz ediblər və əgər ağac kəsilərsə həmin qəsəbədə doğulan uşaqların ömürlərinin çox qısa olacağını bildiriblər.

Maraqlısı isə odur ki, lənətləndikdən sonra ağcaqayın ağacına çevrilmiş bu ağacı istər qərbi, istər şərq slavyanlar “Yavor, yavoroçek, sinoçik” adlandırırlar və dəfn mərasimində dünyasını dəyişmiş gəncə elə “Yavor, yavoroçek, sinoçik” deyərək də müraciət edib oxşayırlar. Ağcaqayın lənətlənərək ağaca çevrilmiş gənc oğlandır. Bu ağacın adının hansı dildə olmasına baxmayaraq türkcə daha dəqiq anlaşılır və eyni mənə kəsb edir. *Məsələn:* Klyon (Клѣн) sözündə “Ak-Ağ oğlan”, Yavor sözündə “yavru”, Acer sözündə isə “Ak Er” sözü gizlidir ki, hər biri elə Ağca Qayın deməkdir. Qayın dedikdə də söhbətin oğlandan, kişidən getməsi bəlli olur.

Ağcaqayın ağacının müalicəvi xüsusiyyətləri.

Ağcaqayın ağacının şirəsi əsl təbii möcüzədir. Ağacın gövdəsinin daxilində axan bu şirə bir çox faydalı və müalicəvi xüsusiyyətlərlə zəngindir. Slavyan xalqları qədim zamanlardan bu ağacın şirəsini ölümdən başqa bütün xəstəliklərin çarəsi kimi hesab edirdi. Ağcaqayın ağacının şirəsində müxtəlif vitaminlər və

² TTAS/III: 398

³ Çoruhlu Y. **Sanat tarixi’ne yansımalarıyla Altay destanı Maaday Kara’da mitsel motiflər** // VI Uluslararası Koroğlu sempozyumu. Bildiri kitabı. Bolu: Abant İzzet Baysal Universiteti, 2016, s.783-817.

minerallar, orqanik turşular, büzücü maddələr, fermentlər, fitonsidlər var. Belə zəngin kimyəvi tərkibə görə şirə orqanizmə kompleks şəkildə müalicəvi və profilaktik təsir edir. Ağır xəstəlik və ya əməliyyat keçirmiş insana bu şirə xüsusilə faydalıdır – orqanizmin bərpasını sürətləndirir, tonusunu artırır, güc verir. Tərkibindəki fitonsidlərə görə şirə orqanizmə iltihabəleyhinə təsir edir, immun sistemini möhkəmləndirir.

Ağcaqayın ağacının şirəsi maddələr mübadiləsini sürətləndirir, arıqlamağa kömək edir. Qidalı dəyəri çox yüksək olan bu şirənin enerji dəyəri olduqca azdır – 100 qram şirədə yalnız 24 kalori var. Həmçinin şirə sinir sisteminə də müsbət təsir edir, əhvalı yaxşılaşdırır, stress və depressiya ilə mübarizə etməyə kömək edir. Ağcaqayın ağacının şirəsi böyrəkləri təmizləyir, onların fəaliyyətini yaxşılaşdırır.

Daziotu.

Daziotu bitkisi latın dilində olan hypericum sözündən götürülüb və Hypericum, rus dilində isə “зверобой”, yəni heyvanqıran adlanır. Bitkinin tərkibində antracenin təsirindən yaranan qırmızı pigment və hiperforin var. Bu birləşmə qədim dövrdən bu günə kimi depressiyaların müalicəsində müvəffəqiyyətlə istifadə edilir, psixovegetativ pozuntularda, depressiv vəziyyətlərdə, qorxu və həyəcan hissləri zamanı qəbul edilir. Daziotu preparatlarının sinir sisteminə təsiri antik dövrlərdən məlumdur və bu bitki haqqında Qədim Misir papiruslarında yazılıb, Hippokrat, İbn Sina, Parasels kimi alimlər, filosof və loğmanlar yazmışlar. Depressiya, həyəcan hissi, yuxusuzluğu aradan qaldırmaq üçün bu bitkidən alınan dərmanlar; ilk dəfə 1998-ci ildə Almaniyada, 1999-cu ildə isə Avstriyada lisenziyalaşdırıldı və tez bir zamanda öz müsbət təsirinə görə populyarlaşdı.

Məsələn ənənəvi antidepressantlar alan pasiyentlər üçün daziotu/ Hypericum perforatum preparatları, bitki mənşəli, alternativ müalicə kimi verilə bilər. Daziotunun antik dövrlərdən insanlara məlum olması, onun depressiyaları, qorxu və həyəcan hissini aradan qaldırması xüsusiyyətlərinə görə bu bitki haqqında bir çox əfsnələr yaranıb, onun mistik qüvvəyə malik olmasına inanılıb. Beləki bu bitkinin günəşin yay yüksək duruşu vaxtı, 21-22 iyunda çiçəkləməsinə görə kilsə onu İoan Krestitel (24 iyun İoan Krestitelin ad günü) ilə əlaqələndirib. Müxtəlif dövrlərdə müqəddəs İoan, müqəddəs Con kimi adlarla tanınıb. Daziotunun tərkibindəki qırmızı pigmentə görə onu; İsus Xristosun, İoanın qanı, qanlı ot, qırmızı ot da adlandırıblar.

Sevgi fallarında istifadə edilib – gənc oğlan və qızlar onun gövdəsini əllərində burub əzərdilər, əgər qırmızı rəng şirə çıxsə demək düşündüyü insan onu sevir, rəngsiz şirə çıxardısa sevməməsinə işarə olduğuna inanılardı.⁴

⁴ www.turkcebilgi.com

Türk dilində Sarı kantaron (*Hypericum perforatum*), Kılıç otu, Mayasıl otu və Qoyunqıran (*Koyunkıran*) olaraq da bilinir, sarı kantarongillər (*Hypericaceae*) familyasına daxil bir bitki türü.⁵

Azərbaycan dilində Daziotu, tükə qoyunqıran, rus dilində isə “зверобой” adlanan bu bitki adlanmasına görə bir az yuxarıda göstərilən əfsanələri doğrultmur. Əksinə bu adlarda bir “daz”laşma, “heyvanların ölümü” anlayışı ortaya çıxır. Bəs nə üçün müqəddəslərlə, qara qüvvələri qovmaqla və müalicəvi təsirə malik olması ilə məşhur olan bu mistik bitki daziotu adlandırılınsın?

Bir sıra alimlərin müşahidələrinə görə açıq çöldə, həm də daziotunun üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə otlayan, açıq rəngli tükü, dərisi olan heyvanların (qoyun və quzuların) qulaqlarında, dodaqlarında, göz qapaqlarında dərisi qızarıq, dərialtı toxuma ödəmləşir. Proses yayılaraq gözün, burun boşluğunun selikli qişasını zədələyir.

Heyvanın görməsində, qidalanma və suvarılmasında xoşagəlməyən problemlər yaranır. Çox zaman heyvanların belinin dərisi zədələnir və qaşıntı ilə müşayiət olunur. Onların vəziyyəti pisləşir, mədə-bağırsaq traktı, ürək fəaliyyəti və tənəffüsü pozulur, selikli qişalarda sarılıq olur, ağır hallarda isə heyvanlar ağ ciyərin ödemindən, ürək çatışmamazlığında ölür. Bu cür problemlərin yaranmasını daziotu yeyən heyvanların orqanizminə ultrabənövşəyi şüaların (ən çox da uzundalğalı) təsiri və daziotunun tərkibindəki bioloji aktiv maddələr olur. Daziotu bitkisi dəri örtüyünün ultrabənövşəyi şüalara həssaslığını artırır. Ən çox da ağ örtüyə malik olan və albinos heyvanlarda bu problem daha qabarıq nəzərə çarpır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, daziotu preperatları və dəmləməli qəbul edən adamlar da fotosensibilizasiyadan qorunmaq üçün, günəş altında çox gəzməməlidir və ya günəşdən qorunmaq üçün kremlərdən istifadə etməlidir.⁶

Daz sözü bildiyimiz kimi əsasən saç, bəzən isə ot bitməyən yerlərə deyilir. Mahmud Kaşğarının də lüğətində “daz” sözünün oğuzlara aid olduğu yazılır. Aluk – keçəl, daz (oğuzca).⁷

Alimlərin və heyvandarların müşayiətinə görə daziotu yeyən heyvanların qulaqlarında, burun və dodaqlarında, göz qapaqlarında, bel nahiyyəsində yaranan yaraların; sonradan nahiyyəvi olaraq tükü tökülür və nekrozlaşmış sahələr əmələ gəlir! Dazlaşır! Demək əcdadlarımız daziotu bitkisinin bu xüsusiyyətlərini çox dəqiqliklə biliblər və ona görə də oğuz babalarımız bu bitkini məhz daziotu və ya qoyunqıran adlandırıblar.

⁵ Орлов Б.Н., Гелашвили Д.Б., Ибрагимов А.К. **Ядовитые животные и растения СССР**. Москва: Высшая школа, 1990.

⁶ Kaşğari M. **Divanü Lüğat-it-Türk. 4 cildə**. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Ozan, 2006 – s.142.

⁷ <https://legendsplants.wordpress.com>

Ənginar (Cynara). Ənginar bitkisi 5000 ildən artıq bir vaxtdır ki, insanlara məlumdur. Onun haqqında min illərdir əfsanələr söylənir, şəfaverici xüsusiyyətləri haqqında tarixçilər və təbiətşünaslar tərəfindən məlumatlar yazılıb, rəsmləri çəkilib. Bu gün də alimlər tərəfindən ənginardan müalicəvi dərmanlar alınıb və müvəffəqiyyətlə istifadə edilir.

Ənginarın ilk elmi təsviri Teofrasta (e.ə. 371–287) aiddir.⁸ Ənginarın tarixi, adının mənşəyi və miflər haqqında bəzi məlumatlar: “F.A.Brokqauz və İ.A. Efrona görə: artışok (yəni ənginar) Ərəb sözü olan “ardi-schauki” sözündən alınıb. Yunan dilində cynara adlanan bu bitkinin elə həmin dildə mənasının “κύον”, yəni “köpək” demək olduğu yazılır. Çünki onun ləçəkləri köpək dişinə bənzədiyi və tikanlı olduğuna görə həm də əli cızdığı üçün Yunan d. “κνώω”, yəni “cızmaq”, “scolymus” və ya “σκόλος” kimi tələffüz edilən “tikan” sözünə bənzəyir.⁹ Ənginar (latın dilində Cynara) – Asteraceae bitki ailəsinə mənsubdur. rus dilində olan mənbələrə görə; «артишок» sözü ingilis dilində olan artichoke, italyan dilində olan articcio, carciofo sözündən götürülüb ki, o da öz kökünü ərəb sözü olan al-khurshūf (شرخلا فو) sözündən almışdır.¹⁰

Qədim Yunanıstanda çox populyar olan bu bitkiyə əfsanə və miflər qoşulub. O əfsanələrdən biri Zeusla və ona itaət etməyən sevgilisi ilə bağlıdır. Romada varlıların qidası sayılan ənginar; adətən günəşli yerlərdə bitir. Egey əfsanələrinə və şair Kvintu Qorasiya Flakkaya görə ənginar Zinara adasında yaşayan Kinara adlı gənc bir qız olub. Əfsanədə söylənir ki, Zeus qardaşı Poseydonun qonağı olarkən sahilə gəzişən gözəl və gənc bir qız, Kinaranı görür. Zeus çox uzun müddət bu gözəl və ölümlü insan nəslindən olan qızı, ona yaxınlaşmadan seyr edir. Baş tanrı qızın gözəlliyinə o qədər məftun olur ki, ona özü ilə birgə Olimpə yaşamağı təklif edir. Kinara bu təkliflə razılaşır. Bir gün qız öz anası və evləri üçün darıxır və Zeusdan icazə almadan, ölümlü dünyaya öz əzizlərini və tanıdığı insanları ziyarətə gedir. Kinaranın bu hərəkətinə çox əsəbləşən Zeus onu itələyərək şiddət göstərir, qız yıxılaraq ölür. Həmin an heç vaxt yer üzündə görünməmiş olan ənginar bitkisi bitir. Deyilənə görə bu əfsanə məşhur Roma şairi Qorasi (e.ə. 65–8) tərəfindən qələmə alınıb. Həmin mif F.Rablenin (1494-1553) “Qarqantua və Pantaquiel” romanında da verilib.¹¹

Adını Kinara adlı gözəl bir qızdan almış ənginar bitkisi, bəs Azərbaycan dilində nə məna verir? Ənginar/Ən-Ki-Nar: “birinci hecadakı ən: ədatdır. Keyfiyyət bildirən sifətlərin və zərflərin əvvəlinə gətirilərək üstünlük, şiddət bildirir.¹² Ki: qadın/kadın/qarı/karı sözünün kökündə olub, min illərdir elə qadın

⁸ Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона 1890-1907

⁹ <https://ru.wikipedia.org>

¹⁰ Ефремов А.П., Шпретер А.И. Травник для мужчин. Москва: Асада, 1996, с.50-51

¹¹ <http://vsaduidoma.com>

¹² <https://az.wiktionary.org/wiki/%C9%99n>

mənasında işlədilir (Ki şumerlərdə yaradıcı ana tanrıça, Kibela tanrıça, Gera/Qera tanrıça və s.). Həm də xatırlasaq ki, ənginar günəşli yerlərdə, ölkələrdə bitir, o zaman dilimizdə günəş mənasında işlədilər, sözün sonuncu hecasındakı nar sözünün də mənası aydın olur. Kinara – ənginar bitkisinə çevrilmiş və ən günəşli yerlərdə bitən, lənətlənmiş gözəl qadın”!

Əvvəllər Nargen kimi tanınan ada indi Naissaar adlanır və Fin körfəzində, Estoniyanın paytaxtı Tallinndən şimal-qərbdə yerləşir. “Qadınlar adası” kimi tərcümə olunur və est əfsanəsinə görə, ada dənizin dibindən bir qadınla yüksəlmişdir. Bizim dilimizdə və anlayışımızda isə “Nar” günəşin rəmzi və bəzi türk xalqlarının dilində elə günəş deməkdir. “Gen/Gin” isə Ötügenin yadigarıdır və bu gün də qadınla bağlı elmlər, xəstəliklər elə eyni “Gin” terminiylə bağlıdır.

Əfsanəyə görə Kinara Zinara adasında yaşayırdı. Xəzər dənizində Böyük Zirə adası var. Sonralar isə bu ada Nargin adlandırıldı. Nargin/Kinara/Ginara... Çox qərribə bir təsadüfdür deyilmi? Nargin adasından əlavə; “Nar” ilə başlayan bir çox yaşayış yerləri də var: Nardaran adlı kənd Bakının Sabunçu rayonunda, Siyəzən və Qobustan rayonunda var, Narlıq kəndi Sabirabadda, Naroba/Narbağı lənkəranda, Nərəcan Xaçmazda, Narınclar Kəlbəcərdə kəndlərimizdir. Nargilə, Narınc, Kinara/Tsinaraya çox bənzər olan Çınara/Çınarə, Gülnar, Gülnara, İnara kimi xanım adlarımızda, Azərbaycanda günəşin, bəzən alovun simvolu olan Nar meyvəsinin, udmurt, mokşa, erzya, tatar, çuvaş, başqırt türklərinin 22 dekabrda keçirdiyi Nardoğan bayramının adında yəqin ki, açılmayan çox sirlər var!

Ərküdə. Hər bir xalqın folklor yaddaşında xalq təbabətinin xüsusi yeri və rolu vardır. İbtidai təfəkkürə mülk qədim insan yarandığı gündən ölümsüzlüyə çarə axtarmış, bu çarəni tapa bilməyəndə ömrü uzadacaq vasitələr aramış, xəstəliklərə qalib gəlməyə çarələr düşünmüşdür. Bu axtarışların nəticəsi olaraq böyük bir türkəçarələr və xalq müalicəsi üsulları və vasitələri kompleksi formalaşmışdır ki, sonralar tibb elmi də bu kompleksdən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Bu məruzəmizdə biz xalq təbabəti kompleksində özünəməxsus yer tutan bir bitki haqqında danışmaq istəyirik. Bu bitki müxtəlif adlarla tibb elminə, xalq təbabətinə daxil olmuş ərküdə bitkisidir.

Bəllidir ki, müqəddəs viteks, adi viteks, rahib bibəri (viteks agnus-castus), qadınotu, saf quzu, saf, toxunulmayan qoyun, yabani bibər, monax bibəri və s. adlarla tanınan ərküdənin istifadə yaşı 2500 ildən də artıqdır. Vətəni Aralıq dənizi sahilləri olan bu bitki İbrahim ağacı adı ilə geniş yayılmışdır. Bu həmin İbrahim peyğəmbərdir ki, adı müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də 69 dəfə anılır və hətta müsəlman deyər çağırılır: “İbrahim nə yahudi idi nə də hristiandı. Fəqət o, doğruya yönəlmiş, hənəf, bir müsəlmandı. Müşriklərdən deyildi”.¹³

¹³ Əli İmrân, 3/67

Məhz Allahın dostu olaraq anılan İbrahim peyğəmbərin insanlara tövsiyəsi sayılan Agnus castus/İbrahim ağacı bitkisi haqqında mətləbə keçməzdən öncə həm ilkin ibtidai təsəvvürlərdə, həm də elmi tədqiqatlarda bu bitki barədə mövcud olan bəzi məlumatlara nəzər salaq:

Gördüyümüz kimi, İbrahim ağacı / müqəddəs viteks adı İbrahim peyğəmbərlə bağlı yaranmışdır. Rəvayətlərə görə, İbrahim peyğəmbər müqəddəs viteks ağacının altında istirahət edərmiş və bu zaman özün gümrah hiss edərmiş və ona güc gələrmiş. Və o da inanırmış ki, bu ağacın altında gündə müəyyən müddət oturmaq onun ömrünü uzadır. Sonradan bu fikir eldən-elə, ağızdan ağıza yayılmış və belə bit inanc formalaşmışdır ki, həmin bitkinin altında bir neçə dəqiqə keçirmək insana həyat enerjisi bəxş edir, mütəmadi olaraq ünsiyyətdə olmaq isə insana gəncliyini geri qaytara bilir. Qədim dünya mifologiyasında da ərküdənin özünəməxsus yeri vardır. Qədim Yunan mifologiyasının aparıcı qəhrəmanı olan Prometeyin başında agnus-castus (lugos) bitkisindən hazırlanmış çələng var idi. Bundan başqa qədim Yunanıstanda keçirilən Olimpiya oyunlarında aqoniya (ölümdən əvvəlki stadiya) vəziyyətində olan qaliblərin başını da məhz həmin çələng bəzəyirdi. İsa Məsih də özünün müzəffər aqoniyasında tikanlı akanf ilə taclandırılmışdı.

Agnus-castus bitkisi həm də Demetranın şərəfinə keçirilən (attik bayramlardan biri) fesmofori və ya tesmofori bayramında da istifadə edilirdi. Bu ilahənin kahinləri agnus-castus bitkisindən hazırlanmış yataqda yatardılar. Bu bitkinin onlarda iffətli düşüncələr oyatdığına inanılırdı. Sonralar xristianlıqda bu ənənə başqa bir formaya transformasiya olunmuşdur. Belə ki, rahiblər bu bitkinin dəmləməsini içərdilər. Xristian rahiblər isə öz bıçaqlarının qulpunu ərküdə bitkisinin gövdəsindən hazırlayırdılar və inanırdılar ki, bu niyyətlərin təmizlənməsinə xidmət edir. Afinalılar isə məhsuldarlıq və artım ilahəsi Sereranın şərəfinə keçirilən bayramda ərküdə bitkisini sakitləşdirici xüsusiyyətlərinə görə yataqlarının altına qoyardılar ki, cinsi istəklərini boğaraq təmkinli ola bilsinlər. Müqəddəs vitex/İbrahim ağacı bitkisi və ya “Müqəddəs ananın çarpayısının samanı” adlanan mistik və eyni zamanda şəfəverici bitkinin kişilərdə cinsi instinkti azaltdığı lap qədimlərdən məlum idi. Ona görə də orta insan ömrü qədər, 55-62 il yaşayan ərküdəyə məhz müqəddəs, saf, toxunulmamış, iffətli, tərbiyəli quzu kimi adlar verilmişdir. Əfsanəyə görə, Hera Samos adasında ərküdə/İbrahim ağacının altında doğulmuşdur. Bir dəfə Samos adasında Zevslə Hera İbrahim ağacının altında bir araya gəlir. Hera həmin adanın şimalında axan müqəddəs İmbrasos çayında çimir və onun iffəti bərpa olunur. Məşhur Tonay bayramı zamanı ilahənin kult obrazı ətrafında İbrahim ağacı budaqları qoyulur ki, həmin qeyri-adi hadisəni xatırlatsınlar.

Qədim Yunanıstanda ərküdə bitkisi budağı və ya meyvəsi təmiz, iffətli nigahın simvolu hesab edilirdi. Hələ Antik dövrlərdə belə məlum idi ki, ərküdə

bitkisi kişilərdə adi və sərxoş vəziyyətdə kontrolsuz cinsi münasibətləri idarə edir. Amma qadınlarda tam fərqli təsirə malikdir. Bu gün də vitex agnus/castus bitkisindən alınan məhlul və tabletlər qadınlarda klimakterik sindrom, alqodis-menoreya, amenoreya, mastopatiya kimi xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.¹⁴ Yazılı ədəbiyyatda isə, agnus-castus bitkisinin adına ingilis ədəbiyyatının banisi sayılan Cefri Çoserin “Çiçək və yarpaq” poemasında rast gəlmək mümkündür. Özünü mənəvi sevgiyə həsr etmiş soylu bayanların, xanımların yarpaq kraliçası əlində agnus-castus bitkisi budaqları ilə gəzinərək bu sözləri oxuyarmış: “Onun ürəyi yer üzündə yuxuya daldı, amma səmalarda sevindi”.¹⁵

Ərküdə çex dilində mníšský pepř/Monax bibəri, Vitex agnus-castus, jezuitské thé, jezuitský čaj/İezuit” çayı, Paraqvay Çobanpüskülü/Ilex paraguariensis, jezuitský ořeh/İezuit qozu, Çilim Trapa kimi adlarla da tanınır.¹⁶ Saf quzu, İbrahim ağacı, Vitex Agnus castus bitkisinə - Fələstin söyüdü, Salix Babylonica/Babil söyüdü də deyilir.¹⁷

Ərküdə bitkisi qədim zamanlardan müalicəvi dərman bitkisi kimi insanlara məlumdur. Bu bitkidən dəmləmələr və müxtəlif formalarda hazırlanmış müalicəvi vasitələrlə sinir sistemi, sonsuzluq, cinsi pozuntular zamanı istifadə olunur. Qədimdə onun budaqlarını yatağın altına bel tərəfdən qoyarmışlar ki, polyusiyaların və müxtəlif cinsi xəstəliklərin qarşısını alsın, toz halına salınmış meyvəsini ərinmiş yağ ilə qatıb testislərin iltihabının müalicəsində istifadə edərmişlər.¹⁸

“Magik bitkilər” adlı fundamental əsərin müəllifi Pol Sedir ərküdə bitkisi haqqında danışarkən onu vitex agnus castus/yabanı bibər adı ilə təqdim edir. Bu bitkinin toxumlarının cövhərinin zöhrəvi xəstəliklərdə faydalı olmasını göstərir.¹⁹ Tibb aləmində Parasels adı ilə tanınan İntibah dövrünün ən məşhur kimyaçısı, həkimi, filosofu Filip Teofrast Bombast fon Qoheym isə bu bitkinin çiçəklərini - Zatanea, Zuccar və ya Zuccaiar adlandırırdı.

İndi isə ərküdə sözünün ezoterik semantikasına nəzər yetirək:

Əfsanələrlə və ərküdə bitkisinin digər adları ilə tanış olduqda aydın olur ki, bu bitkidən kişilərin istifadəsi, onları daha məsuliyyətli, daha diqqətli, daha iffətli edir. Çılğınlığı, temperamenti azaldır və onları hardasa müqəddəsləşdirir, tanrısal-laşdırır. Bəs Azərbaycan dilində ərküdə sözünü necə təhlil etmək olar, hər sözün

¹⁴ www.botanichka.ru

¹⁵ Блаватская Е.П. Происхождение Начал. Москва: Сфера, 2006, 480 с. – с.411-412.

¹⁶ Синица Н.А. Образы христианских служителей культа в славянских народных названиях растений. Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2014. – с.13.

¹⁷ Даль В.И. (1880). Толковый словарь живого великорусского языка. (2-е издание). Том 1. Москва-Санкт-Петербург, 723 с.– с.352.

¹⁸ Ефремов А.П., Шпретер А.И. – həməən mənbə, s.50-51.

¹⁹ Седир П. Магические растения. Ногинск, Российский Остеон-фонд. Москва: Амрита-Русь, 2008, 192 с. – с.139.

yarınmasında və yaşamasında əməyi olan qədim əcdadlarımız nə üçün bu bitkini məhz ərkində adlandırmışlar?

Ərkudə sözünü iki hecaya bölmək olar: Ər və Kudə. Ər sözü isim olub mənası - arvadın qanuni və məhrəm yoldaşı olan kişi; zövc. sif. və is. sözündə möhkəm, mərd, qəhrəman, igid, qoçaq. Yəni burada söhbətin məhz kişidən getdiyi aydın bilinir və Azərbaycan dilində “ər” elə kişi cinsində olan adam deməkdir.

Bəs Kudə/Kuda/Kud/Kut nə deməkdir? Türk dilində olan mənbələrə görə “kut” sözü - Kelime Kökeni Eski Türkçe kut sözcüğünden evrilmiştir. kut “tanrısal rahmet, baht, talih” Orhun Yazıtları (735).²⁰

Kut, Kuday, Xuday türk mifologiyasında (Altay, Qazax, Tatar, Qırğız, Xakas) insanı, təbiəti və bütün canlıları yaradan baş tanrıdır.²¹

Deməli, Ərkudə sözü; Müqəddəs Vitex adı ilə eyni məna daşıyır... Vitex sözü isə Latin dilində olan “viere” sözündən alınmışdır ki, mənası toxumaq, hörmək, ilgəkləmək deməkdir. Çünki, Ərkudənin çubuqlarından zənbil və bir çox əşyalar hazırlanarmışdır.²²

Burada da “viere” sözü ilə eyniləşən və Azərbaycan dilində işlətdiyimiz əyirmək sözü diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində əymək, əyirmək deyə bir feil var. Bu gün də eyni mənələrdə işlənir. Viere sözü ilə əyir/eyir/eymek/eyirmek biri digərindən törənmiş sözlərdir. Mahmud Kaşğarının lüğətində də bu söz eyni mənada göstərilir: Əgir = sövq etmək, döndərmək, əyirmək, çevirmək, mühasirə etmək.²³

“Vitex agnus castus” bitkisinin adında bir kastrasiya sözü ilə eyni kökdən olan “castus” (Alman dilində castriren, Latin dilində castrare), Rus dilində isə “оскоплять, охолостить”/ “kastrasiya” etmək deməkdir.²⁴

Mahmud Kaşğarının lüğətində: Ərət-axtalamaq, uşağı sünnət etmək, kişilər cərgəsinə qoşmaq.²⁵

Beləliklə, bitkinin adı və daşdığı missiya Ərkudə sözündə tam mənası ilə öz əksini bir daha tapmış olur, belə ki, ərət/castus sözlərinin eyni mənalı olması və bu bitkinin kişi orqanizminə fərqli təsirinə görə rahiblərin daha çox istifadə etdiyi ərkində bitkisinin adının mənası: çılgınlıqdan, ehtirasdan uzaq, Tanrısallaşan və müqəddəsləşən kişi! deməkdir.

²⁰ www.etimolojiaturkce.com

²¹ Сагалаев А.М. Урало-алтайская мифология: Символ и архетип. Новосибирск: Наука, 1991, 156 с. – s.120.

²² www.botanichka.ru

²³ Kaşğari M. *Divanü Lügat-it-Türk*. 4 cildə. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Ozan, 2006 – s.22.

²⁴ Чудинов А.Н. *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка*. СПб., 1910, 676 с. – 13.

²⁵ Kaşğari M. *Divanü Lügat-it-Türk*. 4 cildə. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Ozan, 2006 – 45.

Xülasə: Xalq təbabətinin bir çox üsulları ilə yanaşı, bitki, meyvə və tərəvəzlərin müalicəvi istifadəsini də nəzərə almaq lazımdır. Təcrübə adətən yaddaşlarda əsrlər boyu şifahi şəkildə keçmiş və dövrümüzə qədər gəlib çatmış bilik şəklində saxlanılır. Müəllifin gəldiyi qənaətlər elmi yanaşması və yeniliyi ilə seçilir.

Резюме: В дополнение ко многим методам знахарства, необходимо учитывать в качестве лечебного использование растений, фруктов и овощей. Опыт обычно сохраняется в памяти в форме знания, что прошло в устной форме через века и дошло до нашего времени. Выводы автора отличаются научным подходом и своей новизной.

Əlavə ədəbiyyat

“Defter-i Cengiz-Nāme’de Boy Nişanları ve Damgalar 567 Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011

Çoruhlu Y. Sanat tarihi’ne yansimalarıyla Altay destanı Maaday Kara’da mitsel motifler // VI Uluslararası Koroğlu sempozyumu. Bildiri kitabı. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016, s.783-817

<https://legendsplants.wordpress.com>

<https://ru.wikipedia.org>

Kaşğari M. Divanü Lügat-it-Türk. 4 cildə. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Ozan, 2006
www.turkcebilgi.com

Блаватская Е.П. (2006). Происхождение Начал. Москва: Сфера, 480 с.

Даль В.И. (1880). Толковый словарь живого великорусского языка. (2-е издание). Том 1. Москва-Санкт-Петербург, 723 с.

Ефремов А.П., Шретер А.И. (1996). Травник для мужчин. Москва: Асадал, 352 с.

Ефремов А.П., Шретер А.И. Травник для мужчин. Москва: Асадал, 1996, с.50-51

Орлов Б.Н., Гелашвили Д.Б., Ибрагимов А.К. Ядовитые животные и растения СССР. Москва: Высшая школа, 1990

Раенко Л.М. Прутяк // Большая российская энциклопедия // <https://bigenc.ru/biology/text/3170401>

Сагалаев А.М. Урало-алтайская мифология: Символ и архетип. Новосибирск: Наука, 1991, 156 с.

Седир П. (2008). Магические растения. Ногинск, Российский Остеон-фонд. Москва: Амрита-Русь, 192 с.

Синица Н.А. (2017). Образы христианских служителей культа в славянских народных названиях растений //Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института Лингвистики. Том XIII (2). с. 239-255

Синица Н.А. Образы христианских служителей культа в славянских народных названиях растений. Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2014

Чугунов Г., Хапугин А. (2015). Какие бывают деревья//Мордовский заповедник, №9, с.16-19

Чудинов А.Н. (1910). Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. СПб., 676с.

Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона-1890-1907

Н.А. Баскаков

Нарышкин – Верблюжонкин (с тюркского).

Фамилию Нарышкин носили дед и дядя по матери российского императора Петра I.

Нар – помесь двугорбого верблюда бактриана и одногорбого верблюда дромадера.¹

Н.А.Баскаков: Происхождение фамилии Нарышкин: nar-yş (-yş - аффикс ласкательной формы) – имя собственное мужское в уменьшительно-ласкательной форме.²

Moskau. Naryshkinskaya-Gasse
Moscow. Naryshkinskaya Alley
Moscu. Callejón Naryshkinskaya
莫斯科。纳雷什金斯卡亚巷
Москва. Нарышкинская аллея
Moskova. Naryshkinskaya Sokaği

¹ В.Н.Тәһір бəуəв Кəndlі һəуəнатı . *Русш-азəрбајҹанш вə азəрбајҹанш-русш тəрҹмəчилəр учун мухтəсəр сорғу лүһəти* – Крестьянская живность. Русско-азербайджанский и азербайджанско-русский краткий словарь-справочник для переводчиков. Баку, "Asiman", 1999, 110 с. – с.39.

² Журн. «СОВЕТСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ», №2, 1979.

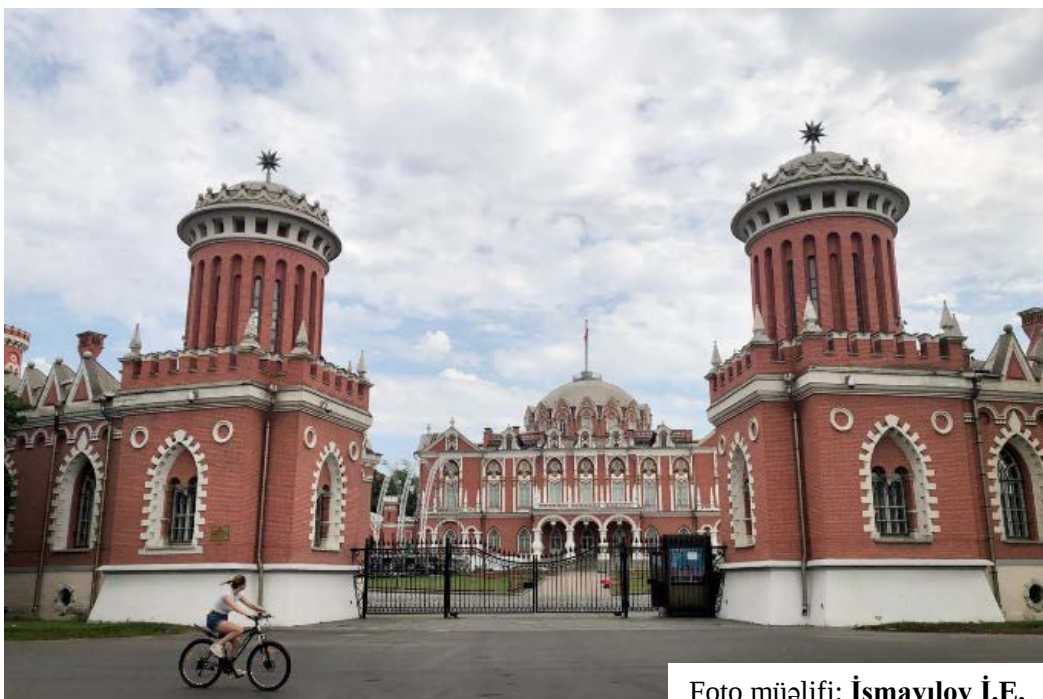
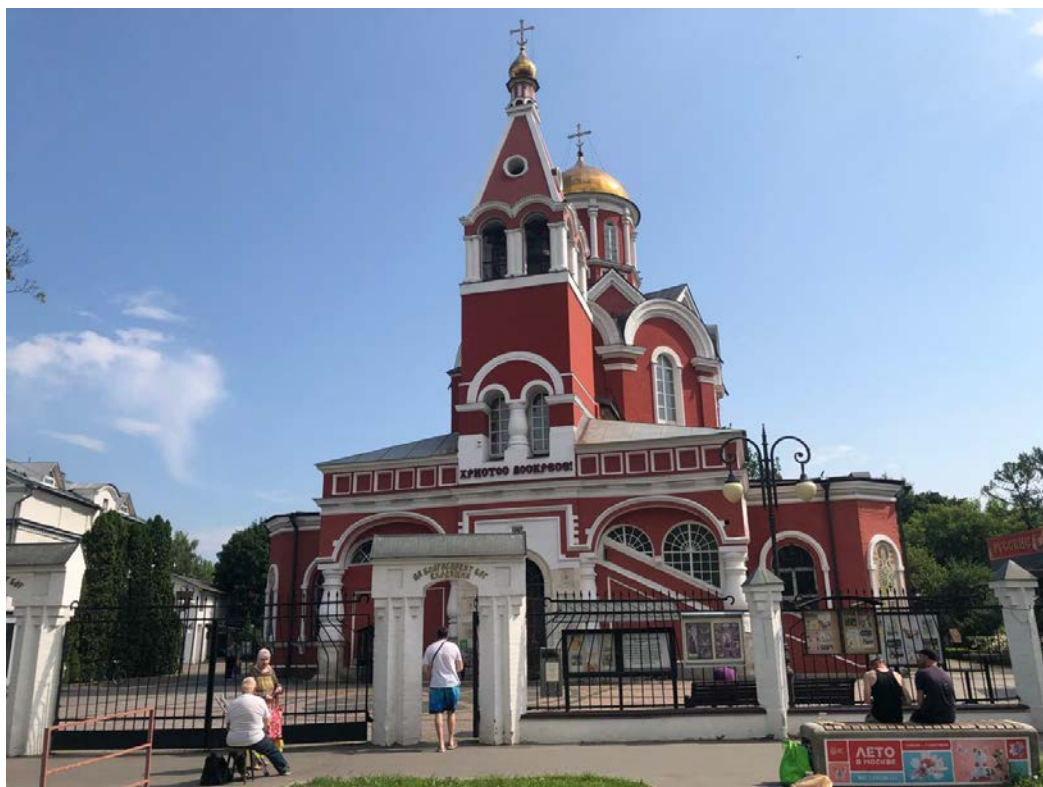

Foto müəlif: İsmaylov İ.E.

Ülviyyə Cəfərova¹

İnsan həyatında teoloji, endoekoloji və futuroloji ölçülərin tədqiqi

Açıqlama: Bu məqalə insanı üç əsas baxış bucağında – teoloji, endoekoloji və futuroloji müstəvilərdə təhlil edir. Məqsəd insanın gələcək inkişaf perspektivlərini dini-fəlsəfi əsaslar, daxili ekoloji harmoniyanın qorunması və texnoloji çağırışların yaratdığı yeni imkanlarla sintez şəklində təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *teologiya, endoekologiya, futuroloji perspektiv, texnologiya, transhumanizm.*

Abstract: This article analyzes man from three main perspectives – theological, endoecological and futurological. The aim is to present the prospects for the future development of man in a synthesis of religious-philosophical foundations, the preservation of internal ecological harmony and new opportunities created by technological challenges.

Keywords: *theology, endoecology, futurological perspective, technology, transhumanism.*

Giriş

İnsan mövzusu qədimdən bu günə qədər bütün elmlərin və fəlsəfələrin mərkəzində dayanmışdır. Antik yunanlardan orta əsr ilahiyyatçılarına, müasir neyroelm və süni intellekt araşdırmalarına qədər insanın mahiyyəti, mənşəyi və gələcəyi daim müzakirə olunmuşdur.

XXI əsrin əsas xüsusiyyəti insanın həm texnoloji transformasiyaların, həm də ekoloji böhranların mərkəzində dayanmasıdır. Bir tərəfdən biotexnologiya, gen mühəndisliyi, süni intellekt və kosmik tədqiqatlar insanı post-bioloji mərhələyə yaxınlaşdırır; digər tərəfdən isə global ekoloji böhran insanın varlığını təhdid edir.

Bu şəraitdə üç əsas baxış xətti diqqət mərkəzinə çıxır:

Teoloji – insanın mənəvi və ilahi mənşəyi, yaradılışdakı missiyası.

Endoekoloji – insanın daxili ekoloji mühiti, bioloji və psixoloji harmoniyası.

Futuroloji – insanın gələcəyini formalaşdıran texnoloji və sosial perspektivlər.

Məqalənin məqsədi bu üç baxışı integrativ şəkildə birləşdirərək insanın perspektiv modelini təqdim etməkdir.

Əsas hissə

Teoloji ölçü: İnsanın İlahi Perspektivinə yaradılış və insanın mənşəyi, mənəvi missiya, texnoloji dövrdə teoloji baxış aiddir.

¹ Cəfərova Ülviyyə Qəmbər qızı, Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı.

Yaradılış və insanın mənşəyi

Teoloji ənənələrdə insan **ilahi surətdə yaradılmış varlıq** kimi təqdim olunur. Təvrat, İncil və Qurani-Kərimdə insanın yaradılışı yalnız bioloji hadisə kimi deyil, mənəvi məsuliyyətin başlanğıcı kimi izah olunur. Bu, insanın digər canlılardan fərqli olaraq etik şüura malik olmasını vurğulayır.

Mənəvi missiya

Teoloji baxışa görə, insan yalnız maddi dünyada mövcud olmaq üçün deyil, həm də **ilahi dəyərləri daşımaq və onları sosial həyata tətbiq etmək üçün** yaradılmışdır. İnsanın davranışları, ədalətə və mərhəmətə bağlılığı onun mənəvi kamilliyinin ölçüsüdür.

Texnoloji dövrdə teoloji baxış

Süni intellekt və transhumanizm dövründə əsas sual yaranır: texnologiya insanın ilahi mahiyyətini dəyişdirə biləmi? Teoloji baxımdan cavab budur ki, insanın mahiyyəti yalnız texniki imkanlarla ölçülməməlidir; onun mənəvi dəyərlərə bağlılığı əsas göstəricidir.

*Dəvət elanı***Hörmətli həmkarım!**

Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyası III Beynəlxalq Sistemoloji Konqresi çərçivəsində “Baktrian” dövrü nəşri və digər təşkilatlarla birlikdə 2026-cı ildə şəxsən və onlayn olaraq aşağıdakı elmi tədbirləri həyata keçirir:

Endoekologiya üzrə Beynəlxalq Konfrans (31 mart – 4 aprel).

Akademik Hüseyn Cavadovun xatirəsinə İlahiyyat Həftəsi (14-19 iyul).

Dünya Futuroloji Konfransı (21-27 sentyabr).

Bu tədbirlərdə iştirak etmək üçün sizə aşağıdakı materialların göndəriləcəyi E-poçt ünvanınızı göstərin:

Rəsmi dəvət məktubu

Məruzə tezislərinə dair tələblər

İştirakçının qeydiyyat kartı forması

İstədiyiniz tədbirin təqvimini

Qurultayın və iştirak etdiyiniz tədbirin təşkilat komitəsinin tərkibi

Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyasının Katibliyi:
usakadsek@gmail.com

Endoekoloji ölçü: İnsanın daxili ekologiyasına endoekologiya anlayışı, ruh və bədən harmoniyası, ekoloji məsuliyyətin daxildən başlanması aid edilir.

Endoekologiya anlayışı

Endoekologiya insanın daxili ekoloji mühitini – orqanizmin bioloji tarazlığını, psixoloji sabitliyini və enerji axınlarını öyrənən sahədir. İnsan yalnız təbiətin bir hissəsi deyil, həm də öz daxilində kiçik bir ekosistemdir.

Ruh və bədən harmoniyası

Sağlamlıq yalnız bədənə normal fəaliyyəti deyil, həm də **ruhi və psixoloji tarazlıq** deməkdir. Stress, ekoloji çirklənmə və qeyri-sağlam həyat tərzini insanın daxili ekoloji balansını pozaraq müxtəlif xəstəliklərə gətirib çıxarır.

Ekoloji məsuliyyətin daxildən başlanması

İnsanın təbiətə münasibəti onun öz daxili ekoloji mədəniyyəti ilə bağlıdır. Öz bədənə və ruhuna qayğı göstərməyən insan təbiəti də qorumaqda məsuliyyətli ola bilməz. Bu baxımdan endoekologiya ekoloji etikaya keçid mərhələsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Futuroloji ölçü: İnsanın gələcəyini özündə ehtiva edirki, ona da texnogen sivilizasiya və insan, transhumanizm və post-insan konsepti, gələcəyin etik dilemması aiddir.

Texnogen sivilizasiya və insan

XXI əsrdə insanın gələcəyi əsasən texnoloji inkişaflarla müəyyən olunur. Süni intellekt, neyroprotezlar, genetik redaktə (CRISPR texnologiyası), kosmik kolonizasiya kimi istiqamətlər insanın bioloji sərhədlərini aşmasına imkan yaradır.

Transhumanizm və post-insan konsepti

Futuroloji diskussiyalarda **transhumanizm** anlayışı ön plana çıxır. Bu konseptə görə, texnologiya vasitəsilə insanın zəiflikləri aradan qaldırılacaq, ömrü uzadılacaq və yeni idrak imkanları əldə ediləcəkdir. Lakin bu proses etik sualları da gündəmə gətirir:

İnsan texnologiya qarşısında azadlığını itirəcəkmi?

Mənəviyyət və humanizm texnoloji güclərin kölgəsində qalacaqmı?

Gələcəyin etik dilemması

Texnologiyanın sürətli inkişafı qarşısında **yeni etik normalar** formalaşdırılmalıdır. Əks halda, texnoloji güc insanı mənəviyyətsiz “mexanizmə” çevirə bilər. Futuroloji perspektivdə insan yalnız texniki imkanlarla deyil, həm də **etik özünüdərk** ilə müəyyən olunmalıdır.

Teoloji, endoekoloji və futuroloji olan üç ölçünün sintezi

İnsan fenomenini yalnız bir istiqamətdən dəyərləndirmək kifayət deyil. Teoloji, endoekoloji və futuroloji baxışlar bir-birini tamamlayaraq bütöv bir insan konsepti formalaşdırır:

Teoloji ölçü insana mənəvi istiqamət verir.

Endoekoloji ölçü insanın daxili sağlamlığını və tarazlığını qoruyur.

Futuroloji ölçü insanın gələcək imkanlarını və inkişaf perspektivlərini göstərir.

Bu üç ölçü birlikdə hərtərəfli inkişaf etmiş **harmonik insan modeli** yaradır – mənəvi cəhətdən dərin, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və texnoloji cəhətdən yaradıcı insanın formalaşmasına xidmət edir.

Nəticə

Müasir dövrdə insanın qarşısında duran əsas çağırışlar bunlardır:

Mənəvi böhran – texnologiyanın sürətli inkişafı mənəvi dəyərlərin kölgədə qalmasına səbəb ola bilər.

Ekoloji böhran – iqlim dəyişikliyi və resursların tükənməsi insanın mövcudluğunu təhdid edir.

Texnoloji asılılıq – insan texnologiyadan faydalanmaq əvəzinə ona tabe ola bilər.

Bu çağırışlara cavab olaraq, insan özünü həm teoloji baxımdan mənəviyyətlə, həm endoekoloji baxımdan daxili harmoniyyətlə, həm də futuroloji baxımdan etik inkişaf prinsipləri ilə yenidən formalaşdırmalıdır.

Xülasə. İnsanı anlamaq üçün üçölçülü yanaşma zəruridir. Teologiya insana ali məqsəd və mənəvi istiqamət verir. Endoekologiya onun daxili mühitini sağlam saxlayaraq ekoloji məsuliyyətin başlanğıcını təşkil edir. Futuroloji baxış isə insanın texnologiya ilə birgə inkişafını göstərir, lakin etik çərçivənin qorunmasını tələb edir.

Summary. A three-dimensional approach is necessary to understand man. Theology gives man a higher purpose and spiritual direction. Endoecology is the beginning of ecological responsibility by keeping his internal environment healthy. The futurological view shows the development of man together with technology, but requires the preservation of an ethical framework.

Əlavə ədəbiyyat:

Teilhard de Chardin, P. *The Phenomenon of Man*. Harper & Row, 1959.

Jonas, H. *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. University of Chicago Press, 1984.

Vernadsky, V. İ. *Biosfera və Noosfera*. Moskva, 1991.

Morin, E. *La Méthode*. Paris, 1977–2004.

Bostrom, N. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press, 2014.

Habermas, J. *The Future of Human Nature*. Polity Press, 2003.

Qəhrəmanov, A. *Endoekologiya və insanın gələcəyi*. Bakı, 2017.

Cəməl Şütürlü

Sistemologiya barədə açıq söhbət

Sistemologiyaya gəlincə, məlum olur ki, onun necə bir elm olduğunu hamı bilir, amma onun nəyi öyrəndiyini heç kim izah edə bilmir. Çaşqınlığa yol verməmək üçün dərhal qeyd etmək lazımdır ki, sistem yanaşması, sistem analizi, sistem mühəndisliyi, sistem araşdırması və adlarında “sistem” sözü olan digər anlayışlar üzüm bəkməzinin arı balı ilə əlaqəli olduğu kimi sistemologiya ilə bağlıdır.

Elmin bu vəziyyəti bir çox səbəblərlə, hətta, məsələn, qapalı sistemoloji tədqiqatları kütlənin gözündən gizlətmək üçün yalnız xüsusi süzgəcdən keçirilmiş psevdoelmi məlumatların intensiv şəkildə ictimaiyyətə yayılması ilə izah edilə bilər. Bu iş, şübhəsiz ki, hələ də aparılır, çünki sistemologiya tək-cə bir elm deyil, həm də dünyanı tamamilə dəyişdirə biləcək nəhəng bir silahdır. Bununla belə, səbəbləri araşdırmaq əvəzinə sistemologiyanın nə olduğunu izah etmək daha səmərəli olardı.

Sistemologiya obyektləri, həm tək-tək, həm də onların massivləri (çoxluqları, kütlələri) olaraq, həm də bəzi obyektlərdən ibarət massivlərin başqa obyektlərə çevrilməsini araşdırır. Yəni obyektlərin sərhədlərini və massivlərin mürəkkəbliyini müəyyən edir. Bəs niyə bu elm, deyək ki, “obyektologiya” deyil, sistemologiya adlanır? Çünki sistem olmayan obyektlər və sistemlərdən ibarət olmayan massivlər yoxdur. Bu, bütün obyektlərə və massivlərə aiddir: maddi və düşüncəvi, təbii və süni¹.

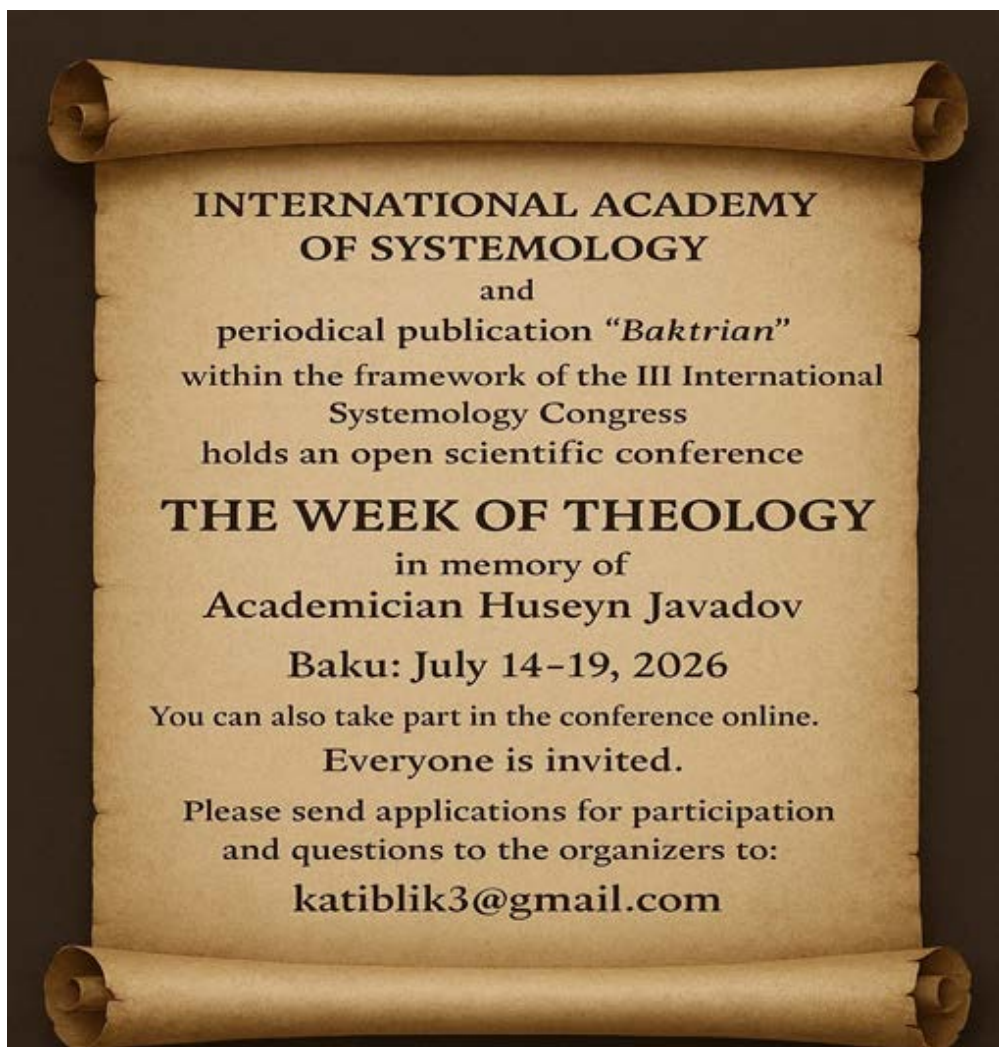
Baxmayaraq ki, bütün sistemlər bir-birinə bağlıdır (müxtəlif mürəkkəblilik səviyyələrində, lakin onların hər birində deyil), orijinal-model münasibətləri ilə bağlı dörd epistemoloji sinif aydın şəkildə fərqlənir². Bununla belə, oxucu sistemologiya ilə xüsusi kursda ətraflı tanış ola bilər (bax **Elan**), bu yazıda başqa bir məsələ haqqında danışacağıq. Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyasının

Elan: Международная Академия Системологии и Институт цивилизаций объявляет набор на курсы «Введение в системологию». Сдавшим экзамены будет присуждена учёная степень бакалавра или магистра, остальным – сертификаты. Подробности по адресу: easa_academy@outlook.com

¹ Таирбеков Б.Б. Введение в системологию (Дошкольный учебник). – Г., «Asiman», 2023. – 254 стр., s. 212-213. ISBN: 9789952844269.

² Б.Б. Таирбеков. Эпистемологическая классификация систем. Тезисы IV научной конференции аспирантов вузов Азербайджана. Баку: -1981, 192 с., с.9.; Эльдар Султанов, Бахадур Таирбеков О проблеме нового качества II Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций. “Asiman”, Г., 2023, с.488. с.19-31, s.19-27. ISBN 9789952844221.

yaradıcılarından biri, sistemologiyada dörd fundamental metodlardan birinin müəllifi, mərhum akademik Hüseyn Cavadov³ haqqında.

Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyası belə qərara gəlib ki, III Beynəlxalq Sistemoloji Konqresin çərçivəsində akademik Hüseyn Cavadın xatirəsinə İlahiyyat Həftəsi şəklində elmi konfrans keçirilsin.

Bu konfransa hər oxucu dəvətlidir.

³ <https://usakad.org/Javadof-Huseyn/>

Hüseyn Cavad

09.02.1960 – 07.12.2023

Ruhun şad olsun Hüseyn bəy Cavad

Hüseyn Cavad sistemlərin təmsil olunması üçün bu gün sistemologiyada istifadə olunan çox maraqlı bir üsul – aksiomatik metod təklif etmişdir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı nədənsə orijinalı müəyyən edə bilmirsə, o zaman onun özü yaratdığı modeli orijinal kimi qəbul edir. Orijinal haqqında hər hansı məlumat aşkar olanda model avtomatik olaraq dəyişir. Modeldə belə bir dəyişiklik konstruktiv deyil, rekonstruktiv xarakter daşıyır. Hüseyn Cavadın aksiomatikası təkcə riyazi və məntiqi cəhətdən yoxlanılmır, həm də obrazlı xarakter daşıyır – ilkin olaraq informasiya hər bir insanın beyninə qapalı kitab şəklində yüklənir,

həyatın axarında səhifə-səhifə açılmalıdır.

Hüseyn Cavad Qurani-Kərimin təhlili əsasında metodun funksionallığını sübut edib⁴.

Hüseyn Cavadı özünə müəllim hesab edən yazıçı və bəstəkar **Vüqar Təbib** bu haqda belə danışır:

“Ruhu şad olsun. Sizə isə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Rəhmətlik Hüseyn müəllim ümumiyyətlə enerjisini kainat haradan alar, nə cür alar, insanın missiyası nədir, təbii fəlakətlər, yanğınlar nə cür baş verir və digər əhəmiyyət kəsb edən suallara cavab axtarırdı. Özü ixtisasca bioloq idi. Amma mənim üçün ən maraqlısı Hüseyn müəllimin kitabıdır.

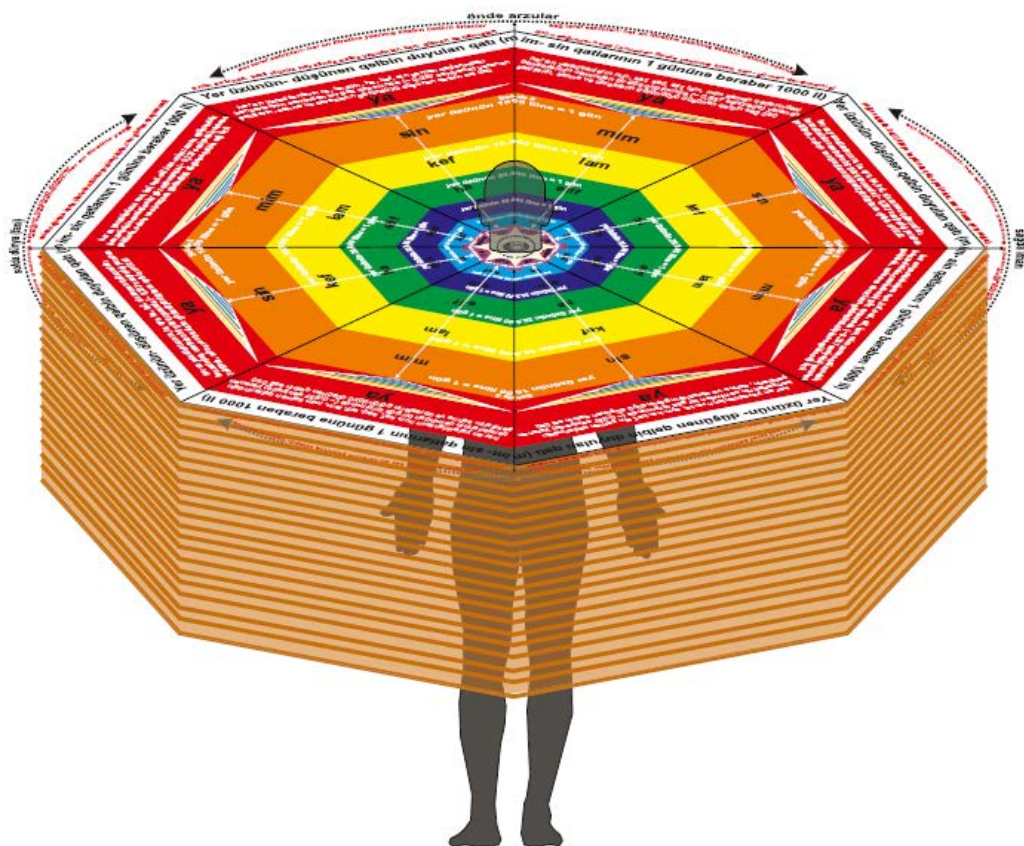
Hüseyn müəllim islam dünyasında heç kəsin etmədiyi bir şey elədi.

İnsanın taleyi özündən asılıdır. Namazın ərəbcə olmamasının sübutunu və digər məsələləri göstərdi ki, bunlar hamısı dərk edilərək olmalıdır. Dilini tərpətməklə, mexaniki olaraq, bunları səsləndirməyin xeyri yoxdur. İşləmir. Dərk olunmalı üçün gərək öz dilində ola.

Bizi ahətə edən varlıqlar var: mələk, cin, iblis, şeytan, yanğın, daşqın, və sairə bizimlə əlaqəli varlıqlar var, bunları yer yaradıbsa, varsa, deməli bunların bir çərçivəsi var. O çərçivədən qırağa çıxa bilməzlər, onların marşrutunu, mexanizmasını götürdü-çəkdi. Quranı Kərimdən götürüb cızım formasında xəritəsini çəkdi. Hamısını ayə ba ayə yerinə qoydu. Bu işin gözəlliyi bundaydı ki, tədqiqatına heç bir hədis-filan, rəvayət daxil etmədi. Sadəcə Quranın bir ayəsini başqa bir ayə ilə açdı. Bu üslub mükəmməldir.

⁴ Hüseyn Cavadov. **Kitabı aç – bələdan qurtar**. “İlahiyyət və insan” seminarında çıxış. Qəbələ, 12 sentyabr 2010.

Quranı Kərimin o ayələri ki var, mütasabiq qizli kodlardan ibarət üslubla onları üzə çıxartdı, hamısının mənasını Quranın özüylə açdı. Və bu hərəkətin yolunu da göstərdi. Nazil olmaq sıralaması ilə düzdü və əvvəldən gələn məsəl-misal bənzətmələrini qeydə aldı, oradakı sözlərin lüğətini tutdu və o biri surələrdə onlara rast gələndə həməən o sözü ora qoydu. Və baxdı ki, məna tam başqa cür açılır. Beləliklə bu formada açılmamış kodları açdı. Bunu indiyə qədər edən olmamışdı.

Sonra onların kodlar xəritəsini çəkdi. Bu rəsmləri “jpg” formatında saxladı və kodlar haqqında yazdığı kitabına yerləşdirdi.⁵ Kitab audio formatda da var. Kitabın öz səsiylə səsləndirilməsini 4 saatlıq material şəklində yutubda tapmaq olar.⁶

Var olun.”

⁵ Cavadov Hüseyn Vilayət oğlu. **İnsan – taleyini özü yazan, nur istehsalı şəraitini yaxşılaşdırmaq vəzifəli – nur istehsalçısıdır!** Bakı, Nurlan, 2007, 120 s.

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Z0vMU2Tozu0>

УДК 620.92

Курбанов Назим Али оглы¹
Курбанов Элнур Назим оглы²**Развитие мировой электроэнергетики зашло в тупик. Где выход?**

Açıklama: Bu çalışmada, küresel elektrik enerjisi sektörünün gelişimi - geleneksel (karbon bazlı), yenilenebilir ve nükleer - ekonomik, çevresel ve ticari açılardan analiz edilmiştir. Petrol şirketlerinin sentetik yakıt sentezi çalışmalarının gelecek vaatleri ve küresel ısınma ile mücadeledeki rolleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kararlı elektrik, güneş enerjisi santralleri, verimlilik, termal enerji, yapay yakıt

Abstract: This paper analyzes the development of the global power industry, encompassing traditional (carbon-based), renewable, and nuclear power, from economic, environmental, and commercial perspectives. The prospects for the synthesis of artificial fuel by oil companies and their role in combating global warming are also assessed.

Key words: Stable electricity, solar power plants, efficiency, thermal energy, artificial fuel

Жизнь человечества в современном мире невозможно представить без электричества. Спрос на неё увеличивается каждый год примерно на 5 процентов.³ Основным источником для выработки электроэнергии остаётся ископаемое топливо, что имеет два существенных недостатка. Во-первых, оно загрязняет атмосферу нежелательными и вредными веществами, во-вторых, со временем ископаемое топливо могут закончиться.

Многие специалисты «обвиняют» углекислый газ, который образуется в результате горения углеродсодержащего ископаемого топлива, в глобальном потеплении. Однако немалую роль в нём играет и само тепло, выделяемое при горении. Это может считаться каплей в море в сравнении с огромным количеством солнечного тепла, которая падает каждый день на

¹ **Kurbanov Nazim Ali oglu**, Ph.D., Academician of the International Academy of Systemology, Head of Expertise Group, born on 23.05.1953, pensioner, Moscow. E-mail: dastanchoqlu@mail.ru, tel.: +7(926)2281325.

² **Kurbanov Elnur Nazim oglu**, higher education, member of the "Initiative Group on Renewable Energy Sources", born on 12.07.1991, individual entrepreneur, Moscow. E-mail: Elkurbanov@mail.ru, tel.: +7(926)9238868.

³ Dan McCarthy Chatt: Even as a new clean energy breaks records, emissions rise // <https://www.canarymedia.com/articles/clean-energy/renewables-emissions-power-demand?>; Cat Clifford Here are four fast solutions in the current 'race' for power // <https://www.ciphernews.com/articles/here-are-four-fast-solutions-in-the-current-race-for-power>

поверхность земного шара. Большая или малая, но это все-таки прибавка в общий тепловой баланс земли. Образно говоря, до вчерашнего дня уголь, нефть, газ или уран «спокойно лежали» в земле. Их сжигание означает, что мы сжигаем саму землю, выбрасывая дополнительное тепло в окружающую среду.

Для предотвращения темпов глобального потепления и снижения зависимости от ископаемого топлива многие технически развитые страны стали внедрять технологию получения электроэнергии из возобновляемых источников. В последние годы мировая электроэнергетика, связанная с возобновляемыми источниками энергии, развивается семимильными шагами. В 2024 году в некоторых странах её доля превышает долю электроэнергии, получаемой от угольных электростанций. Особенно широкое распространение нашли ветроэнергетика и фотоэлектрические панели.

Несмотря на то, что в мировом масштабе чистая электроэнергетика усиленно развивается, грязные выбросы в атмосферу тоже увеличиваются. Причина этому то, что чистая энергетика не удовлетворяет растущий спрос на электроэнергию, и ежегодно растёт число электростанций, работающих на ископаемом топливе,

Хотя в последнее время идёт разочарование в возобновляемой энергетике, в основном из-за нестабильности выработки электроэнергии, причиной роста возобновляемой энергетике в последние годы возможно является инерция. Развитыми государствами хорошо субсидировалась эта отрасль, устанавливались налоговые льготы для тех, кто этим занимался. Стоило сократить субсидии и отменить часть льгот, началось сворачивание не только планируемых, а также некоторых начатых проектов, особенно в области офшорной ветроэнергетики.

Нестабильная выработка электроэнергии из возобновляемых источников крайне не устраивает Центры обработки данных. Им нужна электроэнергия в большом объёме и строго стабильно. Поэтому в США заново вернулись к атомной энергетике и даже планируется реанимировать три когда-то закрытых АЭС.⁴

Фермерские хозяйства тоже не довольны солнечными электростанциями из-за больших площадей, которые они занимают. Например, станция с фотоэлектрическими панелями мощностью 1 ГВт занимает около 8 квадратных километров, а АЭС с мощностью 5 ГВт занимает меньше 1 квадратного километра.

⁴ Brat Plumer. **Three mile island plans to reopen as demand for nuclear power grows** // <https://www.nytimes.com/2024/09/20/climate/three-mile-island-reopening.html>

Парадоксальность ситуации и в том, что богатые тепловой энергией страны, даже имеющие солнечные электростанции огромного размера, строят у себя атомную электростанцию. Это АЭС Барака в ОАЭ, Бушерская АЭС в Иране, АЭС Эль-Дабаа в Египте, АЭС «Аккую» в Турции и т.д. Саудовская Аравия – богатая страна углеводородами и очень жарким климатом тоже планирует обзавестись атомными электростанциями.

Однако, лишь одна треть полученного ядерного тепла в этих АЭС преобразуется в электроэнергию, остальные две трети выбрасываются в окружающую среду. Если учесть, что выработанная электроэнергия тоже превратится в тепловую в домах и предприятиях, такую АЭС можно назвать **«Греющая установка для тёплых стран».**

Тепловым электростанциям характерно аналогичное свойство – больше половины тепловой энергии не преобразуется в электроэнергию. Хотя ТЭС строятся вблизи домов и бросовое тепло используется для отопления и горячего водоснабжения в быту. Чего невозможно для АЭС, ради безопасности она должна находиться вдали от населенных пунктов.

Так что же делать?

Персидский залив один из самых теплых водоемов. Летом температура воды может достигать до 35°C, и эта вода используется в качестве охладителя в АЭС Барака. У Бушерском АЭС для охлаждения предусмотрены фреоновые холодильные машины, но она тоже расположена на берегу Персидского залива. Если и другие страны залива захотят иметь АЭС Персидский залив в скором времени «закипит». Явно напрашивается разработка новой технологии преобразования бросового низкопотенциального тепла в электроэнергию.

Сегодня самая дешёвая электроэнергия вырабатывается ветрогенераторами и солнечными фотоэлектрическими панелями. Некоторые компании Саудовской Аравии предлагают электроэнергию менее 1,5 цента США за 1 кВт*ч. Но это нестабильная электроэнергия. Одна часовая стабилизация с применением аккумуляторов повышает себестоимость электроэнергии на величину чуть меньше 1 цента, а 12-часовая стабилизация – на 8 центов.

Хранение энергии в виде высокотемпературного тепла считается самым эффективным способом для выработки стабильной электроэнергии. Дуньхуанская солнечная тепловая электростанция (СТЭС) в провинции Ганьсу Китая стабильно вырабатывает электроэнергию в режиме 24/7, за счет успешной организации хранения тепловой энергии при температуре натрия с нитратом калия.

Дуньхуанская СТЭС несомненно уникальная, но имеет ряд недостатков. Имея всего лишь 100 МВт мощности, занимает площадь 7,8 км². По прогнозу будет вырабатывать 390000 МВт*ч электроэнергии в год. На эту площадь в год падает 16380000 МВт*ч солнечной энергии. Получается, что её КПД к занимаемой площади составляет 2,4 процента. Этот показатель на сегодняшний день считается хорошим показателем в сравнении с другими станциями подобного рода. А с другой стороны, это же мизер. Остальные 97,6 процентов солнечной энергии уходит в окружающую среду, обжигая растения, особенно в летнее время года.

В этой станции энергетический КПД турбинной установки 40 процентов, как у всех тепловых электростанций. При этом 60 процентов хранимой при таких высоких температурах энергии выбрасывается в окружающую среду, в виде низкопотенциального тепла (50-60°C). Все это означает, что существующие ныне технологии остро нуждаются в доработке. Себестоимость выработанной станцией электроэнергии составляет 12 центов США. Цены на электроэнергию в Китае для населения 8 центов, для бизнеса 9,8 центов. А где коммерческая выгода? Китайское государство покупает электроэнергию от Дуньхуанской СТЭС по цене 17 центов, а продает населению и бизнесу по дешевой цене. Это указывает на то, что возобновляемая энергетика в нынешнем виде без государственной поддержки существовать не может!?

С целью борьбы с глобальным потеплением многие компании начали заниматься ловлей CO₂ в атмосфере. Канадская фирма Carbon Engineering разработала уникальную технологию, которая позволяет снижать себестоимость выловленной из воздуха 1 тонны CO₂ до 100 долларов США. Следует отметить, что до этого себестоимость была 600 долларов. Их основной целью был синтез искусственного топлива из CO₂ и водорода. Водород должны были получить из воды путем электролиза. Поскольку электролиз является очень электроемким процессом, синтезированное топливо получилось в два раза дороже, чем топливо из нефти. Они надеялись получить дешёвую электроэнергию из возобновляемых источников (ветровая генерация или солнечные панели), чтобы синтезировать каждый день 2000 баррелей коммерчески конкурентоспособного искусственного топлива.⁵

Крупная Американская нефтяная компания Occidental Petroleum в 2023 году купила Carbon Engineering Ltd. за 1,1 млрд долларов США, после того как власти объявили о выделении гранта на улавливание и захоронение CO₂ в штатах Техас и Луизиана. Occidental и компания BlackRock создали совместную компанию для прямого улавливания CO₂ из атмосферного

⁵ Matt McGrath Key 'step forward' in cutting cost of removing CO₂ from air // <https://www.bbc.co.uk/news/science-environment-44396781>

воздуха на установке Stratos⁶. Проектная мощность установки составляет 500 тысяч тонн CO₂ в год. Одну часть CO₂ планируют захоронить на глубине более 1200 метров, а из другой части синтезировать искусственное топливо или другое химическое вещество.

Национальная нефтяная компания Саудовской Аравии Saudi Aramco преследует аналогичную цель в улавливании CO₂ из атмосферного воздуха. В 2024 году запустила установку для прямого улавливания 12 тонн CO₂ в год. К 2030 году они планируют утилизировать 15 тонн ежегодно.

Улавливание и захоронение CO₂ вглубь земли вероятно будет успешными благодаря выделенным грантам. А синтез искусственного топлива сегодня обречён на провал. Потому что на синтез необходимо тратить огромное количество электроэнергии. Она должна быть дешевой. Кроме этого, химическое производство требует строго стабильного обеспечения энергией. На ископаемом топливе электростанции стабильно вырабатывают электроэнергию себестоимостью выше 4 цента США, что по цене не удовлетворяет требованиям производства искусственного топлива. Как указывалось, возобновляемая энергетика может выдавать дешевую электроэнергию. Но она нестабильная, а при стабилизации на 12 часов себестоимость становится выше 8 центов. Значит ситуация тупиковая. Каков выход?

Предварительные расчеты показывают, что для синтеза искусственного конкурентоспособного топлива цена стабильной электроэнергии должна быть ниже 1,5 цента США. Современная возобновляемая энергетика не может удовлетворить это условие из-за нестабильности источника энергии. Ветер то дует, то нет, и солнце, то есть, то нет. Самым надёжным источником энергии в этом смысле является низкопотенциальное тепло. Оно окружает нас в неисчерпаемом количестве. Но переработка его в электроэнергию на должном уровне не освоена.

Низкопотенциальное тепло присутствует вокруг нас постоянно, даже в определенные периоды в излишнем количестве. Уменьшая его вокруг нас (имеется в виду бытовое кондиционирование в летние периоды года) мы ещё усугубляем ситуацию. Одной из «болезней современности» можно считать трату электроэнергии на кондиционирование. Больны, в основном, развитые страны.⁷

⁶ Carlos Anchiondo EPA issues first permits in Texas for dedicated carbon storage // <https://www.eenews.net/articles/epa-issues-first-permits-in-texas-for-dedicated-carbon-storage/>; BlackRock через СП с Occidental инвестирует \$550 млн на климатический проект в Texace // <https://www.interfax.ru/business/929574>

⁷ Dan McCarthy Chatt: // <https://www.canarymedia.com/articles/clean-energy/renewables-emissions-power-demand>

Представьте себе двух соседей. При температуре 25°C они жили спокойно, а когда температура поднялась до 30°C терпеть жару одному из них надоело, и он купил кондиционер. У него дома стало 25°C, а на улице электроэнергия, потраченная на кондиционер, превратившись в тепловую энергию и тоже грела улицу. Второй сосед уже не захотел терпеть 31°C, и тоже купил кондиционер. И у него дома стало 25°C, а на улице 32°C. При этой температуре у первого соседа кондиционер не успевал снижать температуру до 25°C, и он купил второй кондиционер. Дома снова стало 25°C, а на улице он вынужден был купить второй кондиционер. У него дома температура стала 25°C, а на улице уже 34°C. Эта история продолжалась до тех пор, пока не наступило холодное время года.

В Объединённых Арабских Эмиратах 7 месяцев в году стоит невыносимая жара. В часы пик расходуются 25 ГВт на кондиционирование. У ОАЭ солнечные электростанции имеют мощности около 5 ГВт. Остальная 20 ГВт выпадает на долю ископаемых топлив. Если учесть, что для выработки 1 кВт электроэнергии тратится 0,2 кг условного топлива, тогда в часы пик ради кондиционирования сжигается 4000 тонн – более 66 железнодорожных вагонов условного топлива. Сжигаем топливо, чтобы стало прохладно. Это ли не парадокс?

И летом сжигаем топливо, а потом удивляемся откуда глобальное потепление. Было предпринято множество попыток преобразовать низкопотенциальное тепло в электроэнергию, все они оказались безуспешными. Поэтому сегодня мало кто верит в такую возможность. Более 100 лет назад тоже не верили в возможность получения электроэнергии из 25 градусной океанической воды. На сегодняшний день две экспериментальные установки, одна в США, а другая в Японии вырабатывают электроэнергию в режиме 24/7 из тепла океанической воды. Усовершенствуя эту технологию, мы разработали в теории новую технологию, которая позволит с высокой эффективностью вырабатывать электроэнергию не только из тепла океанической воды, а также из любой воды и воздуха.⁸

Ожидаемые характеристики технологии мощностью более 1 МВт следующие:

1. Начальное капиталовложение (CAPEX): не более 2000 долларов США за 1 кВт установленной мощности;

⁸ Курбанов Н.А., Курбанов Э.Н. **Истинный путь предотвращения глобального потепления и преобразование пустынных площадей в плодотворные земельные участки** – «Baktrian», Yay 2025, стр.14-20 // <https://usakad.info/gallery/Baktrian3.pdf>

2. Электрическая эффективность в зависимости от начальной температуры источника тепла от 15°C и выше: от 30 до 85 процентов;

3. Себестоимость выработанной электроэнергии: не более 1 цента США;

4. Режим выработки: круглосуточно (24/7).

Эти результаты достигаются благодаря четырём ноу-хау: новому технологическому режиму, новому рабочему веществу, турбине с особой конструкцией и новому физическому приёму, позволяющему облегчить конденсацию рабочего вещества в конденсаторе.

Такая технология откроет путь к выработке дешевого «зеленого» водорода, синтезу коммерчески конкурентоспособного искусственного топлива, отменит огромные расходы на кондиционирование, создаст благоприятные условия для ведения сельскохозяйственных работ в пустынях. Поскольку в искусственном топливе будет аккумулировано тепло окружающей среды её синтез даст значимые результаты в борьбе с глобальным потеплением.

Затраты для создания опытно-экспериментального образца – 230 тыс. долларов США. Из них 155 тыс. предусмотрены на оборудование, а 75 тысяч на заработную плату в год сотрудникам. Уровень зарплаты может меняться от стоимости жизни в стране, где работа будет выполнена.

Заключение

1. В последние годы возобновляемая энергетика хорошо развивается. Но она не покрывает растущий спрос электроэнергии. Поэтому в мире растет и число электростанций, работающих на ископаемом топливе.

2. Электростанции, работающие на углеродсодержащем топливе, выбрасывают в атмосферу нежелательные химические вещества, особенно много-углекислый газ, который способствует росту глобального потепления.

3. Из-за разочарования в возобновляемой энергетике происходит возвращение к атомной энергетике. Атомные электростанции не обогащают атмосферу углекислым газом, но выбрасывают в окружающую среду низкопотенциальное тепло в большом количестве, которое крайне нежелательно для стран с жарким климатом.

4. В странах с жарким климатом на кондиционирование расходуются огромное количество электроэнергии, которая в основном вырабатывается сжиганием ископаемого топлива. Возникает парадокс: **летом сжигаем топливо, чтобы стало прохладно.**

5. Намерение крупных нефтяных компаний синтезировать искусственное топливо на основе воздушного CO₂ и «зеленого» водорода обречено на провал. Они надеются получить дешевую электроэнергию от возобновляемой энергетики, которая сегодня нестабильна. При её

стабилизации себестоимость становится выше, чем себестоимость электроэнергии из ископаемых топлив.

6. Низкопотенциальное тепло повсеместно окружает нас, что позволяет стабильно выработать из него дешёвую электроэнергию. Это в свою очередь открывает путь к выработке дешевого «зеленого» водорода, синтезу коммерчески конкурентоспособного искусственного топлива. Отменит огромные расходы на кондиционирование и даст возможность развивать сельское хозяйство там, где это на сегодняшний день невозможно из-за жары.

7. Новая технология для высокоэффективного преобразования низкопотенциального тепла в электроэнергию теоретически разработана. Для создания опытно-экспериментального образца установки требуется 230 тыс. долларов США. Идёт поиск инвесторов.

Москва, 28.08.2025.

Summary: Carbon-based and nuclear energy lead to thermal pollution of the environment. Modern renewable energy technologies are not yet effective enough. In the future, low-potential heat may become a key source for generating electricity. The proposed new technology is capable of providing a breakthrough in the development of many industries.

Özet: Karbon bazlı ve nükleer enerji, çevrenin termal kirlenmesine yol açmaktadır. Modern yenilenebilir enerji teknolojileri henüz yeterince etkili değildir. Gelecekte, düşük potansiyelli ısı, elektrik üretimi için önemli bir kaynak haline gelebilir. Önerilen yeni teknoloji, birçok endüstrinin gelişiminde çığır

Список востребованной литературы

Dan McCarthy Chatt: Even as a new clean energy breaks records, emissions rise // <https://www.canarymedia.com/articles/clean-energy/renewables-emissions-power-demand?>

Cat Clifford Here are four fast solutions in the current 'race' for power // <https://www.ciphernews.com/articles/here-are-four-fast-solutions-in-the-current-race-for-power>

Carlos Anchiondo EPA issues first permits in Texas for dedicated carbon storage // <https://www.eenews.net/articles/epa-issues-first-permits-in-texas-for-dedicated-carbon-storage/>

Курбанов Н.А., Курбанов Э.Н. Истинный путь предотвращения глобального потепления и преобразование пустынных площадей в плодотворные земельные участки Baktrian №1, с 14-20 // <https://usakad.info/gallery/Baktrian3.pdf>

BlackRock через СП с Occidental инвестирует \$550 млн на климатический проект в Техасе // <https://www.interfax.ru/business/929574>

Matt McGrath Key 'step forward' in cutting cost of removing CO2 from air // <https://www.bbc.co.uk/news/science-environment-44396781>

Brat Plumer Three mile island plans to reopen as demand for nuclear power grows // <https://www.nytimes.com/2024/09/20/climate/three-mile-island-reopening.html>

УДК 338.22

Алиев Гашим Мамед Джафар оглы¹
Алиев Эльнур Гашимович²

Эколого-экономические проблемы техносферной безопасности

Аннотация. В работе исследуются проблемы экологии в системе естественнонаучного знания, проводится по методологии синергетико-коэволюционного анализа, осмысливаются их закономерности. Техногенная среда рассматривается как процесс, порожденный социальными потребностями, поощряющими технический прогресс и рост потребления.

Ключевые слова: *техносферная безопасность, экономико-экологические проблемы, отрицательные экстерналии.*

Açıklama. Bu makale, sinerjik-eş-evrimsel analiz metodolojisini kullanarak doğa bilimleri bilgi sistemindeki çevresel sorunları incelemekte ve bunların örüntülerini kavramaktadır. Teknojenik çevre, teknik ilerlemeyi ve artan tüketimi teşvik eden toplumsal ihtiyaçların yarattığı bir süreç olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *teknosfer güvenliği, ekonomik-çevresel sorunlar, olumsuz dışsallıklar.*

I. Проблема управления техносферой является не только научной, но и философской, ведь техногенные катастрофы – это философско-социокультурные механизмы: человек – активный субъект, природа – пассивный объект, а техника – инструмент по отношению к природе и пассивный к человеку. Сегодня актуальна выработка нового экологического мировоззрения, исключающего прежнее потребительское отношение к биосфере и признающего необходимость как благополучия общества, так и природы.³ Очевидно, что обеспечение экономического роста связано с ростом загрязнения и деградацией окружающей среды, с исчерпанием природных ресурсов, нарушением баланса биосферы и изменением климата. Осознание масштабов урона, наносимого природе хозяйственной деятельностью предприятий, привело к возникновению концепции устойчивого развития (*sustainable development*) и появлению строгих требований в области защиты окружающей среды. Конкурентоспособность предприятий на данный момент во многом зависит от уровня их воздействия на окружающую среду, масштабов участия в восстановлении природных ресурсов, способности нести экологическую ответственность за результаты

¹ Алиев Гашим Мамед Джафар оглы – член Международной Академии Системологии

² Алиев Эльнур Гашимович – магистрант НИУ ВШЭ, Москва.

³ Попкова Н.В. **Введение в метафилософию техники.** М.: ЛЕНАНД, 2014. 336 с.

ведения бизнеса. Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) прогнозирует, что при современном способе производства и уровне потребления к 2050г., мир лишится более 70 процентов флоры и фауны, а сохранность природных территорий будет необратимо нарушена на 7,5 млн км².⁴

В 2015 году в Рио-Де-Жанейро принята «Глобальная повестка устойчивого развития до 2030г.», состоящая из 17 Целей устойчивого развития и 169 соответствующих задач, ориентирующих бизнес на переход к новой экономике, охватывающей широкий круг важнейших проблем декарбонизации, снижения углеродного следа, минимизацию отходов, их переработку и возврат в технологическую цепочку, совместное использование ресурсов, увеличение масштабов использования возобновляемых ресурсов и альтернативных источников энергии.⁵

Невозможно не признать, что любой технологический процесс сопровождается неполнотой прогнозирования последствий (как прямых, так и косвенных) внедрения инноваций, наличием негативных результатов, совершаемых из-за экономических интересов, что приводит к трансформации социума. В подтверждение этому приведем цитаты из статей Чешева В.В. «При создании больших социотехнических систем, существенно изменяющих условия жизни общества и воздействующих на его социальную структуру, необходим учет взаимодействия создаваемой инженерами техносферы с обществом как системным целым».⁶ и Х.Закссе «злоупотребления техникой—проблема не техническая, а социальная: техника дает власть, а властью всегда можно злоупотребить»⁷.

«Зеленая экономика» – это направление в экономической науке, нацеленной на сохранение благополучия общества за счет эффективного использования природных ресурсов, а также возвращения продуктов конечного пользования в производственный цикл; – внедрение возобновляемых источников энергии (ВИЭ); – совершенствование системы управления отходами; – совершенствование системы управления водными ресурсами, особенно нехватка пресной питьевой воды; – производство продуктов органического земледелия (не содержат генетически модифицированные организмы, перерабатываются без использования Е-

⁴ Перспективы энергетических технологий. Сценарии и стратегии до 2050г. ОЭСР/МЭА; WWF России; ред. А. Кокорина, Т. Муратовой. – М., 2007. – 586 с.

⁵ Авилова В.В. Глобальная экономическая повестка бизнес-стратегии устойчивого развития, ESG и ее локальные приоритеты: востребованность, реализуемость, риски и последствия. //Вестник Российского университета кооперации 2022. № 2(48), с.4-8.

⁶ Чешев В.В. Инженерное мышление в антропологическом контексте // Философия науки и техники. 2016. Т. 21. № 1, с.104-117.

⁷ Закссе Х. Антропология техники //Философия техники в ФРГ— М.,1989, с.424-439.

ингредиентов и хранятся вне контакта с ненатуральными веществами) в сельском хозяйстве с отказом от применения гербицидов, пестицидов, ядохимикатов, а также удобрений искусственного происхождения; – сохранение и эффективное управление экосистемами. Эксперты ООН по охране окружающей среды, (*United Nations Environment Programme, UNEP*) Декларация Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды рассматривают «зеленую» экономику как хозяйственную деятельность, проявленную в виде: ветряной, солнечной, геотермальной, морских приливов, гидро- и биоэнергетике, энергии от переработки отходов, водородной и низкоуглеродным процессам конечного потребления «которая повышает благосостояние людей и обеспечивает социальную справедливость и при этом существенно снижает риски для окружающей среды и ее обеднение».

Под возобновляемыми понимаются ресурсы, восстанавливающиеся естественным или искусственным (антропогенным) путём в объёме, необходимом для сохранения экологической ёмкости биосферы (воздух, вода, ландшафты, лес, животные и растительные виды биоты и др.), а невозобновляемыми - использующиеся человеком в хозяйственных и других целях и не восстанавливающиеся в экосистемах естественным путём или с помощью антропогенных технологий (углеводородные и другие).

Энергетическая мощь цивилизации превысила 10 ТВт, на 95 процентов она обеспечивается нефтью (44 процента), природным газом (26 процентов), каменным углём (25 процентов). Только 5,1 процента энергетических ресурсов поставляются другими видами энергетики – ядерной (2,4 процента), гидроэнергетикой (2,5 процента), ветровой (0,2 процента) минеральные полезные ископаемые, сформировавшиеся в течение многих десятков и сотен миллионов лет в недрах Земли в результате сложных солнечно-земных биосферных взаимодействий и геодинамических процессов, – газ, нефть, каменный уголь, чёрные и цветные металлы, неорганические вещества, используемые в качестве минеральных удобрений, и т.д. Скорость образования невозобновляемых ресурсов на много порядков ниже скорости их потребления. Ежегодно в мире изымаются 4,38 млрд т нефти, 3,67 трлн м³ газа, 2,87 млрд т железной руды, 3,2 тыс. т золота.⁸ Гигантский рост потребления невозобновляемых ресурсов обуславливает быстрое сокращение их запасов на планете. Эксперты утверждают, что около 70 процентов всех ресурсов нефти на планете принадлежат дну океана, из которых 60 процентов – на шельфе, 40

⁸ Вострикова Е.О., Мешкова А.П. ESG-критерии в инвестировании: зарубежный и отечественный опыт//*Финансовый журнал* 2020 Т.12. № 4, с.117–129.

процентов – в глубоководной части. Уже сегодня треть общей добычи нефти и газа (34 и 38 процентов соответственно) приходится на Мировой океан.

II. Развитие экономики с ориентацией на расширенное природопользование ископаемых ресурсов Земли не бесконечно и не может обеспечить в будущем устойчивое развитие. Международный стандарт нефинансовой отчетности, разработанный *Global Reporting Initiative, GRI*, при участии представителей делового, экспертного и финансового сообществ для составления нефинансовых отчетов (около 2/3 отчетов в России и в мире подготовлены с применением этих стандартов) компаний, с целью стимулирования организаций к раскрытию информации о своей устойчивости и социальной ответственности.

Практика последнего десятилетия на первый план выдвигает так называемые ESG-критерии (*Environmental, Social, Governance* — экология, социальное развитие, управление), то есть для того чтобы считаться успешной, фирма должна не только демонстрировать устойчивый рост финансовых показателей, но и обладать определенной репутацией. Это программа охватывающая широкий круг важнейших проблем свод правил и подходов к ведению бизнеса, которые способствуют его устойчивому развитию. Внимательное отношение к окружающей среде можно расшифровать как «природа, общество, управление», является подходом к учету и управлению конкретными экологическими, социальными и управленческими факторами в рамках бизнес-практик и инвестиционных решений. В то же время концепция устойчивого развития охватывает более широкий контекст, включающий экономические, социальные и экологические аспекты, а также удовлетворение потребностей текущего поколения без вреда будущим поколениям. К основным ESG-рискам относятся:

1. Экологические риски: риски, вызванные изменением климата, рост уровня морей и океанов, истощением природных ресурсов, связанные с загрязнением воздуха, воды, почвы и практиками по обращению с отходами.

2. Социальные риски: риски нарушения прав работников, дискриминация, обязательное социальное страхование, равенство полов.

3. Управленческие риски: риски, вызванные неэффективным управлением компании, отсутствием прозрачности финансовой отчетности.⁹

III. Системный подход - методологическая база исследований проблем взаимодействия общества и природы. Сегодня производство основывается на выделении из исходного сырья необходимых элементов, а неиспользованная часть сырья считается «ненужной» и выбрасывается в окружающую природную среду. Концепция «зеленая экономика»

⁹ Авилова В.В. – там же.

становится системообразующим фактором в методологии комплексной оценки, социальной, экономической и экологической экспертизы последствий возможного воздействия на природную и социальную среду технических нововведений, призвана снизить риски для окружающей среды, предотвращать ее деградацию.¹⁰

Оптимизация системы эколого-экономических регуляторов техногенного загрязнения окружающей среды требует разработки методологии построения семейства экономико-математических моделей, учитывающих рыночные взаимодействия национальных и транснациональных фирм, трансграничные экстерналии эффекты, что позволит обеспечить выбор научно обоснованных подходов к формированию национальной стратегии на рынках квот на загрязнения.

Концепция экстерналий (внешних эффектов) является центральной для экономики природопользования и загрязнения окружающей среды. Отрицательные экстерналии возникают в случае, когда деятельность одной стороны вызывает издержки у других сторон, уменьшение их благосостояния, положительные – когда деятельность одной стороны приносит выгоды другим, увеличивая их благосостояние. Необходимо признать, что контролируемость техносферы недостаточная, а управляемость технологических процессов неполная.

Техногенные происшествия являются следствием появления цепи, приводящей:

- к потере управления технологическим процессом, оборудованием, несанкционированному рассеиванию вредных веществ, их воздействию на людей, природной среды;
- в результате неуправляемого выхода энергии, накопленной в технологическом оборудовании и вредных веществах, приводящих к происшествиям с травмами людей, повреждениями технологического оборудования, загрязнением окружающей их природной среды;
- звеньями происшествий являются ошибочные и несанкционированные действия работающих, неисправности и отказы технологического оборудования, а также неблагоприятное влияние на них внешних факторов.

Законы энтропии играют роль бухгалтера природы, следящего за балансом количества энергии и диспетчера, контролирующего систему, переходящей в состояние с максимальной энтропией, характеризующееся равновесным состоянием наибольшей степени дезорганизации. Причем потенциально опасной является и производственная деятельность, но и

¹⁰ Горохов В.Г., Розин В.М. **Введение в философию техники: уч. пособие** – М.: ИНФРА-М, 1998. – 224 с.

творческая, направленная на уменьшение энтропии, т.е. создание моделей, новых образцов технологического оборудования.

Энергоэнтропийная концепция раскрывает природу опасностей трех видов: природные катаклизмы; техногенно-производственные выбросы энергии и вредного вещества, накопленные в технологических объектах; антропогенно-социальные, полученные сокрытием или искажением информации. Под положительной связью понимается результат взаимодействия элементов, в процессе которого не нарушается внутренняя структура самих элементов, а отрицательной понимается результат взаимодействия элементов, в процессе которого происходит разрушение как самого элемента, так и всей системы. Этот результат дает импульс к дальнейшему развитию всей системы.

IV. Экологически неблагоприятные предприятия ежегодно портят более 30 тыс. га земель, причем рекультивируются менее половины из них. Нефтегазодобыча опасна повышенной аварийностью на всех стадиях: разведки, бурения, добычи, транспортировки и переработки.

Как ни удивительно, но более 45 процентов объема антропогенных загрязнений приходится на морские перевозки нефтепродуктов танкерным флотом, а также аварии с судами (промывание танкеров, слив загрязненной нефтью балластной воды, утечку из транспортных баков или насосных отделений, сброс нефти из перемычек, загрязнения при авариях нефтеналивных судов.

При попадании пластовых вод на почву происходит ее хлоридно-натриевое засоление, загрязнение большим количеством веществ химической природы (Hg, Cd, Pb и др.), что приводит к сильному загрязнению почвы, изменению гумусового состояния, pH среды, и полной утрате почвенного плодородия. Тяжелые металлы опасны для живых организмов, они связываются с сульфгидрильными группами белков, приводя к ингибированию ферментов, нарушению обмена веществ.

Нефтепродукты в природной среде нарушают процесс фотосинтеза, кислородный и углеродный обмен, процессы естественного круговорота минеральных и органических веществ, состояние биоценозов, разрушая экосистему на определенной территории.

Масштабы экологических катастроф экосистем в районах нефтегазового комплекса: 1 тонна нефти загрязняет 12 км² поверхности океана; отходы промышленных производств, особенно в нефтехимии, в 4 раза больше наносят ущерба всему живому, чем прочие бытовые, коммунальные, пищевые и стройки; при транспортировке "допустимыми" потерями считается 1% перекачиваемой нефти; принято, что 1 г нефти

загрязняет 1 м³ воды; до 5 процентов от добытой нефти естественным путем теряется при ее хранении и перевозке.

В среднем в год попадает в окружающую среду до 150 млн. т нефти, не считая различных катастроф с танкерами или нефтепроводами; одна капля нефти сделает непригодными для жизни и питья 25 литров воды, одна тонна метана (CH₄) создаёт парниковый эффект в 21 раз сильнее, чем одна тонна CO₂, а одна тонна закиси азота – в 310 раз, но концентрации этих газов гораздо меньше концентрации CO₂ в воздухе.

Оценки показывают, что именно с CO₂ связано примерно 80 процентов антропогенного парникового эффекта, в то время как метан даёт 18-19 процентов, а все остальные газы 1-2 процента. В качестве примера приведем факты о катастрофе федерального масштаба под Норильском – гигантский разлив в почве и воде нефтепродуктов (более 20 тыс.т.) из резервуара местной ТЭЦ. Были загрязнены притоки рек Дальдыкан и Амбарная, еле удалось остановить лавину лишь у самого устья озера Пясино. По решению суда от 5 февраля 2021 по иску Росприроднадзора компания-владелец «Норникель» выплатила в бюджет рекордный для российского бизнеса штраф в размере 146,18 млрд рублей.

V. Концепция экстерналии природопользования. Экстерналии (внешние эффекты) являются центральной для экономики природопользования и загрязнения окружающей среды. Отрицательные экстерналии возникают в случае, когда деятельность одной стороны вызывает издержки у других сторон, уменьшение их благосостояния, положительные - когда деятельность одной стороны приносит выгоды другим, увеличивая их благосостояние.

Экономическая сущность экологических экстерналий (*externalities*) определяется как проявление отрицательных внешних эффектов (воздействия на так называемые «третьи лица»). Экологические экстерналии предстают как воздействия, наносящие ущерб благам природной среды и вызывающие дополнительные издержки у пользователей этих благ, вследствие их нахождения вне системы экономических отношений, обусловивших возникновение экологического ущерба.

Устранение отрицательных внешних эффектов обеспечивается путем их интернализации - включение экстернальных затрат в издержки тех субъектов, деятельность которых вызвала эти затраты, путем распространения отношений ценообразования на блага природной среды, т.е. экономика и природа становятся одной системой.

В России платежи за загрязнения призваны интернализировать экстерналии путем стимулирования предотвращения (сокращения) выбросов или же путем компенсации экономического ущерба, но их доля в

бюджете составляет порядка 1,5 процентов, а ставки экологических платежей являются настолько низкими, что предприятиям оказывается выгоднее платить и загрязнять, чем снижать или предотвращать загрязнение.¹¹

VI. Технологические экстерналии – это непредвиденные и неоплаченные последствия экономической деятельности внешние эффекты, возникающие в результате технологических изменений, которые влияют на сторонних участников, не принимающих прямого участия в процессе производства или потребления благ. Эти эффекты могут быть как положительными (компания разрабатывает новую технологию с меньшим количеством отходов т.е. с пользой для окружающей среды и общества), так и отрицательными (новая технология приводит к увеличению выбросов загрязняющих веществ в атмосферу во вред для здоровья людей и окружающей среды или устаревших технологий, загрязняющих окружающую среду).

Примером технологического нормирования являются нормативы (НДТ) наилучших доступных технологий – Best Available Technologies (BAT), реальные налоги не интернализируют полностью внешние эффекты от загрязнения, т.е. загрязнителю предоставляется возможность выбирать платить или снижать выбросы, а стимулируют инновационное развитие. Таким образом экстерналии – это не бремя или угроза, а как мощнейший двигатель инноваций и устойчивого развития, отрицательные экстерналии – стимул для разработки принципиально новых решений, а положительные открывают для себя совершенно новые горизонты роста и конкурентного преимущества.

VII. Финансовое планирование с учетом экстерналий. Финансовый менеджмент требует пересмотра ключевых показателей эффективности (KPI) и создания различных сценариев, а именно: вместо традиционных показателей, таких как EBITDA или ROI, компании должны дополнить их метриками, отражающими влияние экстерналий. Мировая практика показывает, что ведущие компании активно интегрируют управление экстерналиями в свою стратегию. Стандарты GRI (Global Reporting Initiative) и SASB (Sustainability Accounting Standards Board) становятся де-факто ориентирами для нефинансовой отчетности, позволяя компаниям прозрачно демонстрировать свое влияние на окружающую среду и общество.

¹¹ Строков А.С., Терновский Д.С., Поташников В.Ю. **Оценка экологических экстерналий как последствий расширения внешнеторговой деятельности**// Журнал Новой экономической ассоциации, №4 (48), с.113–136; **Основы экономики устойчивого развития** (под ред. С.Н.Бобылева). – М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2025. – 312 с.

Процедура проведения оценки воздействия проектов на окружающую среду (ОВОС - Environmental Impact Assessment, EIA) зародилась в 70-е годы XX века. 2003 г. десять крупнейших мировых банков, аккумулирующих треть всех кредитных ресурсов, договорились соблюдать «экваториальные принципы» при выборе приоритетов финансовой поддержки. Сегодня ими руководствуются более 60 мировых банков, осуществляющих более 80 процентов от общего объема проектного финансирования в странах с быстрорастущей экономикой. Кредитующие организации формулируют экологические и социальные требования к проектам, влияют на решения, которые принимаются на основе материалов экологического и социального обоснования проекта.

Выявление нарушений в ходе реализации проекта ведет к приостановке финансирования, что стимулирует ответственное поведение бизнеса, банки перешли к осознанию своей ответственности в области рационального природопользования, как присвоение проекту определенной категории с точки зрения экологических и социальных рисков:

категории А – с потенциально значительными неблагоприятными социальными и экологическими воздействиями,

категории В – проекты с ограниченным числом потенциально неблагоприятных социальных и экологических воздействий,

категории С – проекты с минимальными неблагоприятными социальными и экологическими воздействиями,

категории F1 – все проекты с участием финансовых посредников.

Для купирования экологических конфликтов и интернализации экстерналий на разных уровнях применяется широкий спектр инструментов, включающий в себя:

- методы прямого государственного регулирования (нормативы, стандарты);

- экономические рыночные инструменты (налоги, плата за пользование, системы квотирования и торговли разрешениями);

- институциональные инструменты (прозрачность отчетности и информации, включение экологического фактора в добровольные инициативы бизнеса и др.).

Борьба с изменением климата включает: создание новых низкоуглеродных технологий, экономических структур, экономических механизмов регулирования, законов и соглашений, то есть климат как разновидность глобальных экологических экстерналий и можно регулировать (торговля квотами парниковых газов или углеродный налог) выбросы парниковых газов и при этом не снижать экономические результаты развития.

Позитивный имидж крупной компании уже невозможен без широко распространенной в мире корпоративной социальной ответственности (КСО), предусматривающей интеграцию интересов общества и окружающей среды в свои бизнес-процессы. В 2020 году компания BP заявила о реализации стратегии «чистого нуля» (net zero), которая предполагает достижение нулевого углеродного баланса к 2050 году.

О стремлении к низкоуглеродному развитию и резком сокращении выбросов парниковых газов к 2050г. объявили Eni, Shell, Repsol, Total и др. а в России Лукойл.

VIII. Существует ошибочная точка зрения, что ликвидированные скважины не представляют собой никакой экологической угрозы для окружающей среды (скважина залита цементным раствором), так например, в 2016 году крупный разлив нефти из заброшенной скважины произошел в поселке Виноградный под Анапой. Нормативный документ¹² предполагает только регламентацию процедур ежегодного контроля, в документе нет ничего о полноте, предмете воздействия. Владелец лицензии, как правило после ликвидации объекта «ликвидируется» и сам (как юридическое лицо), т.е. никто не несет ответственности и у государства практически нет никаких рычагов воздействия на подобные структуры.

Для обоснования затрат, связанных с содержанием ликвидированных, находящихся в консервации скважин, недропользователю необходимо организовать ведение отдельных забалансовых счетов учета скважин.¹³

По оценкам национального Агентства по охране окружающей среды (Environmental Protection Agency, EPA), в США находится 3,7 млн бездействующих нефтяных и газовых скважин, в Канаде (в провинциях Альберта и Саскачеван) 120 тыс., а в России, согласно заявлению вице-премьера В.Абрамченко на 2021 год порядка 26 тысяч заброшенных взрывоопасных скважин, при условии, что ежегодно в стране появляется 6-7 тысяч новых.¹⁴ В 2017 году ПАО «Зарубежнефть» обратилась в Минэнерго РФ о готовности взяться за ликвидацию 10 бесхозных со времен СССР на шельфе Баренцева и Карского морей, если получит целевое финансирование в \$200–700 млн.¹⁵

¹² Инструкция о порядке ликвидации, консервации скважин и оборудования их устьев и стволов (РД 08-492-02). Серия 08. М. 2010-32с.

¹³ согласно ст.252 гл.25 Налогового кодекса РФ. Инвентаризация скважин, учитываемых на счетах бухгалтерского учета 041 и 054.

¹⁴ <https://nangs.org/news/media/obshchestvennaya-sluzhba-novostej-ot-10-09-2021-g-viktor-khajkov-o-probleme-zabroshennykh-skvazhin>

¹⁵ <https://www.rbc.ru/business/13/06/2017/593fc2709a7947cd2354173c>

IX. Нефтегазовый сектор занимает значительный удельный вес в экономике России – обеспечивает 43 процента доходов федерального бюджета и 57 процентов экспорта страны, при этом одна из наиболее экологически неблагоприятных отраслей. Модель экономики, в условиях которой нефтегазовые предприятия работали высокоэффективно для бизнеса, но с огромными для общества экологическими рисками, называют «коричневой экономикой». Эта отрасль, являющаяся основой экономики государства (более 70 процентов российского экспорта), до последнего времени была одной из наиболее «закрытых» отраслей российской экономики, мало чувствительной к требованиям в области экологической ответственности и прозрачности. Россия является вторым крупнейшим производителем природного газа и третьим крупнейшим производителем жидких углеводородов в мире после США и Саудовской Аравии, более 70 процентов нефти и газа экспортируется. Более того, 60 процентов российской нефти и 90 процентов российского газа экспортируется в страны Европейского союза.

Нефтегазовый сектор обладает возможностями и предпосылками к реализации ESG-принципов, а также к созданию тенденций к внедрению устойчивого развития в остальных секторах экономики России:

- улучшение экологических показателей, куда входят: система экологического менеджмента, водопользование, атмосферное загрязнение, землепользование, отходы и упаковка, энергетическая эффективность, биоразнообразие, изменение климата, данный аспект сводится в основном к снижению негативного воздействия на окружающую среду в результате хозяйственной деятельности человека;

- соблюдение прав человека, забота о сотрудниках и создание достойных и безопасных условий труда, налаживание взаимоотношений с местным населением и инвестиции в развитие территорий деятельности;

- рассмотрение вопросов корпоративного управления и деловой этики, ведение прозрачного управления и корпоративных документов по тематике ESG. Ежегодно известными мировыми компаниями (*JPMorgan Chase*, *Goldman Sachs*, и др.) публикуются так называемые ESG-рейтинги на основе открытых данных компаний, предоставленных бизнес сообществам по различным критериям.

Выводы и рекомендации:

1. Природа произвела жизнеобеспечивающие ресурсы (общественные блага) без участия людей и вручила их бесплатно всему человечеству, которое должно с пониманием относиться к её законам;

2. Необходим переход на рациональное природопользование и разработку принципиально новых ресурсозобновляющих технологий, глубокой переработке ископаемого сырья с дальнейшей переработкой

отходов производства, добиваться повышения степени извлечения полезных ископаемых из недр, сжигание не уничтожает отходы, а только переводит их во вредные газообразные выбросы и загрязнённую золу.

3. Государственные структуры должны не допускать гринвошинга (Greenwashing, необоснованное использование экологических идей в маркетинге для ложного представления об экологичности компании).

Резюме. Показана трансформация современной антропосоциотехносферы, которая характеризуется чрезвычайно быстрыми темпами развития новых технологий, имеющих последствия для природы. Человечество должно жить в соответствии с новой концепцией внедрения и развития устойчивого развития зеленой экономики и стратегии ESG.

Özet. Modern antroposoyoteknosferin dönüşümü, doğa ve insanlar için belirsiz sonuçlar doğuran yeni teknolojilerin son derece hızlı bir şekilde geliştirilmesiyle karakterize edilmektedir. İnsanlığın, yeşil ekonomi ve ESG stratejisinin sürdürülebilir kalkınmasının uygulanması ve geliştirilmesine yönelik yeni konseptte uygun yaşaması gerekmektedir.

Дополнительный список литературы

1. Попкова Н.В. Введение в метафизику техники. М.: ЛЕНАНД, 2014. 336 с.
2. Перспективы энергетических технологий. Сценарии и стратегии до 2050г. ОЭСР/МЭА; WWF России; ред. А. Кокорина, Т. Муратовой. – М., 2007. – 586 с.
3. Авилова В.В. Глобальная экономическая повестка бизнес-стратегии устойчивого развития, ESG и ее локальные приоритеты: востребованность, реализуемость, риски и последствия. //Вестник Российского университета кооперации 2022. № 2(48), с.4-8.
4. Чешев В.В. Инженерное мышление в антропологическом контексте // Философия науки и техники. 2016. Т. 21. № 1. С. 104–117
5. Заксе, Х. Антропология техники //Философия техники в ФРГ М.,1989— С.424—439
6. Вострикова Е. О., Мешкова А. П. ESG-критерии в инвестировании: зарубежный и отечественный опыт//Финансовый журнал 2020 Т.12. № 4. С. 117–129
7. Горохов В.Г., Розин В.М. Введение в философию техники: уч. пособие – М.: ИНФРА-М, 1998. – 224 с.
8. Генкин А.С. Современная проблематика негативных экстерналий: консервация и ликвидация нефтегазовых скважин /Мир новой экономики, №3, 2015 с.47-58
9. Строков А.С., Терновский Д.С., Поташников В.Ю. Оценка экологических экстерналий как последствий расширения внешнеторговой деятельности// Журнал Новой экономической ассоциации, №4 (48), с. 113–136
10. Системный анализ и моделирование процессов в техносфере: учеб. пособие / А. А. Волкова, В. Г. Шишкунов. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. — 244 с.
11. Основы экономики устойчивого развития (под ред С.Н.Бобылева). — М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2025. — 312 с.

ADANA ÇAĖDAŞ SANAT FUARI

25-28 EYLÜL 2025

ADANA ULUSLARARASI FUAR VE KONGRE MERKEZİ

Ziyaret Saatleri

25 - 28 Eylül 2025 10.00 - 20.00

VIP Açılış

24 Eylül 2025 18.00

Feronia Sanat
Kültür ve Sanat Derneđi

ARTCONCEPT

FERONIA KÜLTÜR VE SANAT DERNEđİ

**ADANA
ÇAĖDAŞ
SANAT
FUARI**

Stand No : K-13

25-28 EYLÜL 2025

Ziyaret Saatleri : 10.00 - 20.00

R sm m  llifi: **Behnam Arfaei**

Camelus bactrianus

Baktrian

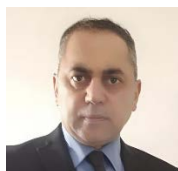
eesa_academy@outlook.com

Who is who?

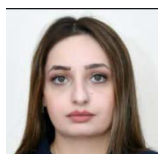
Arvana Şütürlü
Евразийская
хранительница научных и
культурных знаний
Ареал: Туран

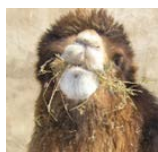
Asaf Askarov
Beynəlxalq Sistemologiya
Akademiyasının müxbir-
üzvi
(Deutschland) E-mail:
askarov75@gmx.de

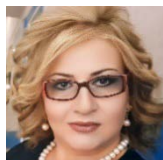
Behnam Arfaei
Mugla, Türkiye

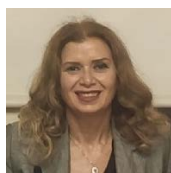
Cəfərova Ülvyyə Qəmbər qızı,
Azərbaycan İdman
Akademiyası, Bakı.

Cəməl Şütürlü
(«Baktrian»)
Евразийский эгрегор
научных и культурных
знаний Ареал: Туран

Firengiz Asgar kızı
Rüstamova
Ezoterik doktor
firengiz.rustamova@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0005-8800-9011>

Gülara Abdulxalq qızı
Yenisey Dr.
Kırklareli Üniversitesi,
Türkiye
<https://orcid.org/0009-0004-6226-5116>
00905373042717
yenisey_az@yahoo.com

İsmailov İlgar,
akademik,
Beynəlxalq Sistemologiya
Akademiyasının həqiqi üzvi

Şəmsiyyə Tahirbəyova,
sistemologiya doktoru,
Beynəlxalq Sistemologiya
Akademiyasının müxbir-
üzvi

Voke Briat,
Futuroloq
(Paris)

Алиев Гашим Мамед
Джафар оглы
эксперт Международной
Академии Системологии,
зам. председателя Совета
Национально-культурной
автономии азербайджанцев
г. Москвы
E-mail: aliyev_gashim@mail.ru
+79263526047

Алиев Эльнур
Гашимович
Магистрант научно-
исследовательского
университета Высшая
школа экономики, Москва
E-mail: elnurgaliyev@gmail.com
+79151550023

Курбанов Элнур Назим
оглы, *член «Инициативной*
группы по возобновляемым
источникам энергии»,
индивидуальный
предприниматель, Москва.
E-mail: Elkurbanov@mail.ru
тел: +7(926)9238868.

Курбанов Назим Али
оглы, *к.т.н., акад., рук.*
группы экспертиз
Международной Академии
Системологии, пенсионер,
Москва.
E-mail: dastanchoglu@mail.ru,
тел: +7(926)2281325.

Baktrian

باکتریان Бактриан

Elmi və mədəni bilikləri yayan dövrü nəşr

A periodical that disseminates scientific and cultural knowledge

Распространяющее научные и культурные знания периодическое издание

Baş redaktor (Editor-in-chief, главный редактор): **akad. Tahirbayov B.B.**

Redaksiya Şurası

Editorial Council

Редакционный Совет

Ağası Hun (Komrat, Gagauz Yeri, Moldova)

Asaf Askarov (Deutschland)

Firəngiz Rüstəmovə (Azərbaycan, Bakı)

Gambar Jafarov (Azerbaijan)

İlgar İsmailov (Moskow) – vice chairman of the council

Kumrakh Valiev (Moskow, Russia)

Soltan Elbey Alibey oğlu (İsrail, Xayfa)

Redaksiya Heyəti

Editorial Team

Редакционная Коллегия

akad. Ularbek Omorov (Kyrgyzstan) – жооптуу секретарь

şairə və jurnalist Nazli Agayeva (Azerbaijan) – bədii redaktor

BSA m.-üzvi, sistemologiya doktoru Shamsiya Tahirbayova (Azerbaijan) – elmi redaktor
asiantuntija Oleg Aliev (Suomi) – taiteellinen toimittaja

akad. Asel Kurbanalieva (Kyrgyzstan) – юридикалык консультант

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrləri reyestrinə 2007-ci il noyabrın 15-də (qeydiyyat nömrəsi 2425) daxil edilib.

Ümumi tiraj – hədudsuzdur (istənilən şəxs nəşrin övraqından «Baktrian»ın hər bir buraxılışını printerdə çap edərək istifadə edə bilər).

Redaksiya istənilən şəxsə «Baktrian»da dərc olunan bütün yazıları yaxud onların hər hansı bir hissəsini müvafiq buraxılışa istinadən imkanı çatan üslubu ilə, o cümlədən başqa dillərə tərcümə edərkən, təkrar yaymağa icazə verir.

Redaksiya müəlliflərdən materiallarını yalnız elektron şəkildə qəbul edir.

E-mail: eesa_academy@outlook.com

WhatsApp: +994503653000

Əlyazmalar qaytarılır.

ISBN: 978-9952-8442-4-5

Nəşr resenziyalıdır. Bəzi rəylər (resenziyalar) dərc oluna bilər.

«Baktrian»ın redaktorunun rəyi heç vaxt müəlliflərin rəylə bəsbütün üst-üstə düşür.

Reklam materiallarının məzmununa «Baktrian» məsuliyyət daşıyır.

«Baktrian»la işgüzar əməkdaşlıq quranlar:

“Asiman”

